

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտերջագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

ստանձնել և տարածել նյութը ցանկացած մեդիայով կամ կրիչով
մեափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Συναγωγή

329.14 (479.25)

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ "ՅՈՒՍԱՐԵՐ" ԹԻԻ 2

Վ. ՆԱԿԱՍԱՐԴԵԱՆ

ԻՆՉ ՉԷՐ ԵՒ ԻՆՉ ՉՊԻՏԻ ԼԻՆԻ
ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ

«ԻՆՉ ԷՐ ԵՒ ԻՆՉ ՊԻՏԻ ԼԻՆԻ

ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ»

ԳՐԳՐԱՆԻ ԱՌԻԹՈՎ

Պատասխանի փոխարեն երկու խօսք

ԳՆԱՀԻՐԷ

Տպարան "ՅՈՒՍԱՐԵՐ" ..

1993

606

329.14(47.925)

G-38

Նավասարդյան

և Կերևինգ չափերի
պոլիմեր

Handwritten signature

329.14 (47 925)

(Matenashar "Yowsaber" - № 2)

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ "ՅՈՒՍԱԲԵՐ" ԹԻԻ 2

Y. Nawasardian
Վ. ՆԱՒԱՍԱՐԴԻԱՆ

Inch' ch'er ew inch' ch'piti lini
ԻՆՉ ԶԷՐ ԵՒ ԻՆՉ ՉՊԻՏԻ ԼԻՆԻ
mer oughin
ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ

636

«ԻՆՉ ԷՐ ԵՒ ԻՆՉ ՊԻՏԻ ԼԻՆԻ»
ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ»

606

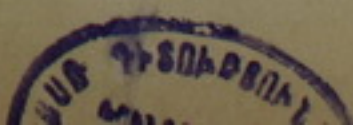
ԳՐԱԳՈՅՆԻ ԱՌԻԹՈՎ

Պատասխանի փոխարեն երկու խոսք

A II
81165

ԳՐԱԳՈՅՆԻ:
Տպարան "ՅՈՒՍԱԲԵՐ"
1923

Հասցիքն ամբողջութեամբ յատկացուած է
Հ. Յ. Դաշնակցութեան տարադիրներին:

Գրքոյկը ներկայացուցիչներէն
«Յուշարկ»-ի աշխատակարները:

Melik Shah

GIFT

Հ. Բ. Բաշկև

ՆԱԽԱԲԱՆԻ ՓՈՒՍԱՐԷՆ

Փորրկայոյ ծովն անատորեն իր ամուսնու-
ներն է նետում ծովի մէջ կուտակուած տիղ-
մը . նետում է նաեւ նասարակական կեանքը ,
երբ նա խռոված է ու այլեւո՛՛մ , երբ ուրազանն
է անցել նրա վրայից ու հիմն ի վեր շրջել ա-
մեն արժեքներ :

Ափ նետուած տականքներից է նաեւ Պ .
Չալխուշեանը :

Հանգիստ է անխռով պայմանների մէջ
սահմա՛՛մ է ուսնացած շուրջ բառատուն տարուայ
նասարակական կեանքը չդիմացաւ այս ուրազա-
նին—նամաժողովրդական է աննատական ,—
Չալխուշեանն ընկաւ ընդմիջտ , դարձաւ բարո-
յական տիղմ է նետուեց ծովափ :

Ո՛վ արցունք բափել գիտէ աւերակների վը-
րայ՝ նա անկարող է ցաւ չգգալ այս փութութի
հանդէպ . Անկարող է արցունք չբափել մանա-

անդ նրա նամար, որ Չախուշեանն Եզակի դէմը չէ այլեւս մեր իրականութեան մէջ, այլ նա մէկ ամբողջ նաւարականութեան մարմնացումն է, մէկը՝ շախուշեանականութեան կարկառուն դէմքերից:

Պայրարը՝ այս ակտուար երեւոյթի, մեր նասարակական վտիտ մարմնի վրայ դրուած այս քայրայտ պայարի դէմ է՝ նրամայական պահանջ է է՝ նուիրական գործ:

Նրանք, որոնք անկարող են, որոնց մօտ պակասում են կամքն ու կորովը իրենց նախկին դիրքերի անբոյր պահակը լինելու, նրանց բռնում է, բէ ո՛չ այդ դիրքերը կան եւ ո՛չ էլ անելիք՝ այդ դիրքերի վրայ:

Tempora mutantur et nos mutamur in illis...

Վ. Ն.

Յ. Գ.— Մեր յօդուածը գրելու ժամանակ («Յուսարեւոյ-ի մէջ») ենթադրարար միայն առում էինք, որ Գ. Չախուշեանն իր ծանօթ գրքոյկով ո՛չ թէ քաղաքական ուղի է գծում չայութեան նամար, այլ գծում է իր վերադարձի անվտանգ ուղին՝ Բուքրէշից դէպի Երևան:

Մեր ենթադրութիւնն իրականացաւ աւելի շուտ, քան սպասում էինք:

Օգոստոս 30-ին Բերլինից, խորհրդային իշխանութեանց աջակցութեամբ, Գ. Չախուշեանն անցել է... Մոսկուա:

Սյուպրսով, Չախուշեանի ծառայութիւնը— վարձատրուած է արդէն:

Ն.

Պ. Չախուչեանի գրքոյկի նպատակը

I

1923-ի Ապրիլ Մէջ Պ. Չալ-ին Բուքրէշի խուչեանը լոյս է ընծայել իր մէկ գրքոյկը՝ «Ի՞նչ էր եւ ի՞նչ պիտի լինի մեր ուղին» խորագրով:

Պ. Չախուչեանի քառասուն և չորս էջնոց այս փոքրածաւայ գրքոյկը կոչուած է երկու կարեւորագոյն հարցերի պատասխանները տալու. նախ այն՝ թէ ի՞նչ էր մինչև այսօր հայ ժողովուրդի քաղաքական ուղին և ապա՝ թէ ի՞նչ պիտի լինի այդ ուղին սրանից յետոյ:

Երկու աւելի քան խոշոր և աւելի քան ցաւոտ հարցեր, որոնց ճշգրիտ պատասխաններից կախուած պիտի լինի հայութեան բովանդակ ապագան:

Սակայն այս հարցերի պատասխանները քառասուն և չորս փոքրադիր էջերի վրայ տալու համար կամ ղեկֆեան քուրմներից պիտի լինել, որոնք միայն պատգամներ գիտեն պատգամել, և կամ պատկառանք ու ակնածանք չպիտի ունենայ խօսքի հանդէպ, որ միշտ պահանջուած է լրջօրէն խօսողից:

Այնուամենայնիւ, բոլոր դէպքերում, անժամանակ է այս գրքոյկի ծնունդը. նա լոյս աշխարհ է տեսնում կամ չափազանց շուտ և կամ չափազանց ուշ:

Ուշ է, եթէ միայն այս գրքոյկը մէկ հայրենասէր հայի անկեղծ և անզուսպ պոռթկումըն է հայրենադու սխալանքների դէմ. եթէ նա մի կոչ է — անսանձ ու խիզախ — հանրութեան թմրած մտքին և խղճին ուղղած. եթէ այս կոչի նպատակն է՝ մոլորուած բազմութիւնները ուշքի բերել մէկ ցնցող ճիշով: Զալխուչեանի ճիշը հանրութեան է հասնում այն ժամանակ, երբ փորձութեանց և աղէտների բովից անցել ենք արդէն: Երբ այլևս զրկուած ենք մեր հայրենի երկրից, երբ հայ ժողովուրդի ազատութեան թռչունը թռել գնացել է արդէն:

Եւ շուտ է, չափազանց շուտ, աւելի քան վաղաժամ այս գրքոյկի ծնունդը, եթէ միայն նրա նպատակն է մէկ յայտարարի բերել մեր վերջին պատմաշրջանին պատահած բոլոր անցքերը, առարկայօրէն քննել եղածն ու անցածը, անաչառութեամբ վերլուծել այն՝ ինչ կար, դիւրու համար այն՝ ինչ պիտի լինի. վաղաժամ է, որովհետև պատմական անցքերը դեռ իրենց զարգացման շրջանն են ապրում, դեռ վաղ է վերջնական դատավճիռներ արձակելու և վրստահ նախագուշակութիւններ անելու համար:

Այո՛, մինչեւ իսկ ժամանակի տեսակետից

Միանգամայն սայօթիկի է այս գրքայկի ծնունդը :

Սակայն անցնենք բուն նիւթին . թերեւս Պ . Չալխուշեանի շօշափած հարցերի քննութեան ժամանակ պարզուի , որ մեր հեղինակին բնաւ նետաքրքրողը այն չէ , թէ «ի՞նչ է մեր ուղին» և ոչ էլ այն , թէ «ի՞նչ պիտի լինի այդ ուղին» :

Թերեւս պարզուի , որ չասուած խօսք կայ՝ որ ասածից աւելի ուժեղ է , և իրապէս հարցեր կան Պ . Չալխուշեանին նետաքրքրող , որոնց մասին բացձակատ խօսելու համար նրան բացակայում են պահանջուած խիզախութիւնն ու ուղղամտութիւնը :

Չմոռանանք , որ նաև «նրապարակադրական սազմագիտութիւն» գոյութիւն ունի , երբ ասում ես այն , ինչ մտքիդ մէջ չունիս , կամ մտածում ես այն , ինչ՝ ո՛չ բերնիդ մէջ կայ և ո՛չ էլ գրչիդ ծայրին :

«Ժամանակն է , որ անոնք , որ եղեր են մեր երկիրը , — գրում է Պ . Չալխուշեանը , — ու լսեր են և գիտեն ինչ կ'անցնէր կը դառնար ինն , պատմեն եղելութիւնը :

«Ես օտիկէն ուսումնասիրեր եմ և գիտեմ Հայաստանի Հանրապետութեան անկումի իսկական պատճառները և իբր անկուսակցական , անաչառ կ'ուզեմ նկարագրել իրողութիւնը , առաջնորդուելով ինն ճշմարտութիւնով՝ amicus plato, sed magis amica veritas (բարեկամս

է Պղատունը, սակայն աւելի մօտիկ է ինձ ճշմարտութիւնը) :

Ուրեմն լսենք Պ. Չալխուշեանին, որ «եղել է մեր երկիրը, որ տեսել է ու գիտէ. թէ ինչ կ'անցնէր. կը դառնար հոն, թողնենք «պատմի եղելութիւնը» և «նկարագրի իրողութիւնը» :

Լսենք, սակայն նաև մենք մեր հերթին իբրև առաջնորդ սկզբունք ընդունենք այն ինն ճշմարտութիւնը թէ՛ amicus Plato, sed magis amica veritas .

Պ. Չալխուշեանի մեղադրանքները
Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ

11

Պ. Չալխուշեանի կարծիքով Հայաստանի
Հանրապետութեան պարտութիւնն ու անկու-
մբ առաջացել են երկու պատճառներից :

Այդ պատճառներից առաջինը, ըստ հեղի-
նակի,

Ա.— «մնական էր, անխուսափելի եւ
Դաշնակցութիւնից անկախ (մեր աշխարհա-
գրական աննպաստ դրութիւնը, դրացիներու
անբարեազակամութիւնը, տնտեսական պայ-
մանները և ժողովուրդի անգիտակցութիւնը)» .

Իսկ պարտութեան

Բ.— «ներկորդ պատճառը իրենք Դաշնակ-
ցականներն էին, որ զուրկ էին պետական հաս-
կացողութենէ և պետական տգիտութեան հետ
միասին յաւակնութիւն ունէին «Դաշնակցական

Հայաստան» մը ստեղծել ու կը հաւատային Անդղլիային և ժողովուրդը կը պահէին խոր տգիտութեան մէջ, ամէն ինչ կարգադրելով գաղանի իրենց բիւրօի շորս խուլ պատերուն մէջ» :

Չիտենք առաջին պատճառի մասին, քանի որ նա, Պ. Չալխուշեանի համոզմամբ, և՛ բնական էր, և՛ անխուսափելի, ու նաև Դաշնակցութիւնից անկախ :

Փորձենք հասկանալ պատճառներից երկրորդը, որից կարելի էր խուսափել, որը անբնական էր մեր կեանքում եւ որի միակ պատասխանատուն ի՛նքը Դաշնակցութիւնն էր»)

*) «Անխուսափելի պատճառների» շարքում Պ. Չալխուշեանը թւում է և այն, որ Հայաստանի շահաւարութիւնը անգամ բաց կը թողնէր անոնց [եղիզիներուն] դրամ՝ Եւրոպայի մէջ իրենց շահերը պաշտպանելու համար» :

Ասե՛ք, ի միջի այլոց, որ Հայաստանի վերջին մամուլին իսկ զիտէ, որ եղիզիները հայերից անշատ ո՛չ շահեր են ունեցել և ո՛չ էլ երբեւէ մտածել են այդ շահերը... Եւրոպայի մէջ պաշտպանել :

Իսկ չպետական տգիտութիւնից, բարեբախտաբար, աչառ մնացած Պ. Չալխուշեանը պէտք է որ գիտնար, թէ այս աշակցութիւնը արուել է ոչ թէ եղիզիներին, այլ ասորիներին: Եւ այս մասին եղած կարգադրութիւնը ոչ թէ մնացել է շրջափակ խուլ պատերուն մէջ», այլ ի գիտութիւն Չալխուշեանների հրատարակուել է թերթերում :

Թուենք, ուրեմն, Պ. Չալխուշեանի մեղադրանքները մէկ առ մէկ :

Ա. — Հեղինակի յայտարարութեամբ հայկական կառավարութիւնը բնաւ զօրք չունէր, այլ ունէր «նորդա», «բանդա» :

Ծիտ այսպէս էլ գրուած է Պ. Չալխուշեանի գրքոյկի մէջ :

Եւ որպէսզի այս խօսքերը իրենց իսկական ազդեցութիւնն ունենան, օգնութեան է կանչուած նաև անգղիական մի ինչ որ զօրավար (անսուր անյայտ), որը նոյն կարծիքն է յայտնել (նոյնպէս անյայտ թէ ե՞րբ, ո՞ւր և որի՞ն) մեր բանակի մասին :

Այսպէս էր բանակն ընդհանուր առումով :

Իսկ բանակի բաղկացուցիչ մասերից իւրաքանչիւրն իր ներթիւն նետակալ պատկերն էր ներկայացնում :

Հրամանատարութիւն (վարիչներ). «Աստօք այլասերուած էին, չր գիտէին հայ լեզուն, հայ պատմութիւնը, հայ իրականութիւնը» :

Սպայութիւնը. — «Հասարակ սպաներու մէջ կային 7—10 պատրաստուած անձնուէր պաշտօնեաներ : Մեծամասնութիւնը ռուս բանակի թափթփուկներ էին» :

Զինուարութիւնը. — «... ընտելացած էր կողոպուտի և անկարգապահութեան» :

Համաձայն հեղինակի մի շարք յայտարարութիւնների, նրանք գրեթէ ամէնքն էլ «թալանչիներ» ու «ղասալիքներ» էին :

Ահա այսպէս էր բանակը . աւելի վատթար ,
քան յաճախ «հորդա»ներն ու «քանդա»ներն
են լինում :

Այժմ տեսնենք , թէ ի՞նչ էր ներկայացնում
իրենից Դաշնակցական կառավարութիւնը :

« Հայաստանի կառավարութեան գլուխ ան-
ցած Դաշնակցականները ոչ մէկ պետական
փորձ ունէին :— Աչքի ընկնող ուժեր ալ չու-
նէին : Ղեկավարները շատ միջակ բնդունակու-
թիւններու տէր մարդիկ էին , որ միանգամայն
անկարող էին փրկել ստեղծուած զրութիւնը ,
եւ իրական , կենդանի , հարկաւոր աշխատանք
անոնք չցուցադրեցին » :

Այսպիսով , հայ պետական մարդկանց շար-
քերում ե՛ր ոչ մէկ անձնաւորութիւն , որ քա-
ղաքական հասունութեան վկայական կարո-
ղանար ստանալ «քաղաքականապէս և պե-
տականօրէն միանգամայն հասունցած» Գ .
Զալխուշեանից :

Ռուբէն Տէր-Մինասեանը «ինքնահաւան
էր» և իր պաշտօնի համար «միանգամայն
անպէտք» . եղբայրը՝ Երուանդ Տէր-Մինասեա-
նը՝ «կր կողոպտէր մեր գանձարանը» . Աւ .
Սահակեանը [սորհրդարանի նախագահ] «ան-
վերջ ճառեր կ'արտասանէր» և կը հետաքրք-
րուէր միայն մէկ հարցով— «արդեօք այսօր
մթերքներ պիտի տա՞ն» . Դրօ , Սեպուհ և այլք
«վատ տեսակի խմբապետներ էին» , որոնց «կա-
մաւորները յառաջ բերին թաւան , մաուզերու-

թիւն և կարգապահութեան անկում» . Ալ .
Եատիսեանը «պետական իմաստով փայլուն
ոչնչութիւն մ'էր» , իսկ միւս վարչապետին ,
Պարոն Օհանջանեանին . «պետական սկզբուն-
քը կը պակսէր» : Եւ այսպէս ամէնքն անխտիր ,
առանց որեէ մէկի բացառութեան , այսպէս բո-
լորը՝ վարից մինչև վեր , այսպէս բովանդակ
Հ . Յ . Դաշնակցութեան մէջ , որ իր բոլոր ու-
ժերով լծուել էր հայ պետական դժուարին
կառքին . որի վրայ նստած էին Հ . Յ . Դաշ-
նակցութեան «իրաւազուրկ գոհերը» , Պ . Պ .
Զալխուշեանները :

«Կառավարչական բոլոր շրջաններու մէջ
չէին նկատուեր եռանդ , հաւատ , աշխատանք» :
Կարճ և ազդու :

Մէկ մարդ կար սակայն , որ գիտէր ամէն
ինչ , որ տիրացած էր ամէն իմաստութեանց ,
որ աշխատում էր օրն ի բուն , բայց որ սա-
կայն ո՛չ լսող ունէր և ո՛չ էլ խօսքին մտիկ
անող , և այդ մէկը՝ ինքը Պ . Զալխուշեանն էր :

«Մեր [կարգա՝ իմ . Վ . Ն .] ամեն աշխա-
տանքը ստեղծել անկուսակցականներու միու-
թիւն , որու նպատակը ըլլար—տարածել պե-
տականութեան գաղափարը—այսպէս ինչ
մնացին» :

Ապարդիւն մնացին , որովհետեւ , ինչպէս
հայ ժողովուրդն է ասում , «մէկ ծիծեռնակով
գարուն չի լինում» : Մենակ էր Պ . Զալխուշե-
անը Հայաստանի մէջ , նրա նման երկրորդը

Դաշնակցութեան մէջ չկար, նրան ոչ ոք հասկացաւ, նրան չհասկացաւ նաև «հայութեան ամենամեծ զանգուածը»՝ չէզոք կոչուած խաւը, և ահա այս իսկ պատճառով փլուզումը անխուսափելի եղաւ :

Դաշնակցութիւնը նաև ազգերի համերաշխութեան գործում իր աղիտաւոր դերն ունեցաւ :

«Երրորդ և ծանր հարցը մեզ համար հարևան ազգերու համերաշխութիւնն էր : Պէտք էր ամէն դնով սա համերաշխութիւնը ստեղծել :

«Պէտք է, որ մենք և զբացիներս զիրար ճանչնանք, հասկնանք, որ սիրենք և յարգենք :

«Ազգերու համերաշխութիւնը մեզ համար ստպողական է :

«Սա ծանր հարցի լուծումը կը թեթևնայ, երբ մենք չենք տարուիլ ազգամուլութեամբ և քաղաքանութիւն չենք ընել :

Սակայն՝

«Դաշնակցականները, որ միշտ մարտական զիրք բռնած էին հանդէպ մուսուլմաններու, անկարող էին առ հասարակ գլուխ բերել հարևան ազգերու համերաշխութեան գործը» :

Բայց և այնպէս, նորէն կար մէկը, որ այս ամէնը հասկանում էր, գիտէր համերաշխութեան արժէքը, գիտէր և գործում էր օրն ի բուն, բայց որ սակայն լսող երբեք չունէր, և այդ մէկը նորէն ինքը՝ Պ. Չալխուչեանն էր :

«Մեր (կարգա՝ իմ. Վ. Ն.) ամեն աշխա-

տանքը... աջակցիլ Անգրիովկասի ազգերի նամերաշխութեան — ապարդիւն մնացին» ,

Հ. Յ. Դաշնակցութեան մեղքերի վրայ աւելանում է, ըստ Չախուշեանի, նաև. «չորրորդ շարիքը», որ «օրհասական նշանակութիւն ունէր» երկրի համար. «Դաշնակցականները ջիւն ըմբռներ պետական զաղափարը և պետութեան մէջ պետութիւն կը կազմէին», «դաշնակցականները զուրկ էին պետական հասկացողութենէ և պետական տգիտութեան հետ միասին յաւակնութիւն ունէին «դաշնակցական» Հայաստան մը ստեղծել ու կը հաւատային Անգլիային և ժողովուրդը կը պահէին խոր տգիտութեան մէջ, ամէն ինչ կարգադրելով իրենց բիւրօի շորս խուլ պատերուն մէջ» :

Ապացո՞յց :

Ա. «Կառավարութիւնը իսկապէս դաշնակցական բիւրօն էր*», ամենավատ կառավարութիւնը, որովհետև անպատասխանատու մարմին մ'էր, որ զաղանի և մութին մէջ կը գործէր, ժողովրդի անունով, անոր հաշիւ չը տալով :

*] Եւ որպէսզի ընթերցողի մօտ եւ ոչ մէկ կասկած մնայ, որ Պ. Չախուշեանն իրօք բտեսեր է ու գիտէ ամէն ինչ և միայն սեղելութիւնն է պատմում հեղինակը շտապում է յայտնել, որ «բիւրօի ազգեցիկ անդամներն էին վարոս Բարսեան և Բժ. Մելիքեանն: Այլ աւել և ոչ պակաս Գրում է, ուրեմն այդպէս է: Զէ՞ որ Ա. Չախուշեանը բամբն ինչ գիտէ» և միայն «իրողութիւնն է նկարագրում» :

Բ. «Դաշնակցականները կը ժխտէին կօա-
լիսիօնի կարիքը» :

Գ. «Բիւրօն կը նշանակէր և կը փոխէր
վարչապետ, նախարարներ, բարձր պաշտօն-
եաներ ու կը տար անոնց հրահանգներ»^{*)} :

Դ. «Բիւրօն ևս քը կուգային տեղական
Դաշնակցական մարմինները, որ տեղերը կ'ը-
նէին այն, ինչ որ կ'ընէր բիւրօն Հայաստանի
սրտին մէջ» :

Ե. Բիւրօն «չի հրաւիրեր» Պ. Զալխուշեանը
իր նիստերին ներկայ գտնուելու, չնայած որ
«քանիցս զիմել է, թէ «ինչո՞ւ զիս չեն հրաւի-
րեր», «իրը հրապարակագիր, շատ կը հետա-
քրքրուիմ ամէն հարցերով» :

Ե. «Պարօն Օհանջանեանը եկեր էր Պարի-
զէն, ուր գացեր էր ազգին դրամովը : Զեկու-
ցում տուաւ գաղանի Բիւրօնի և հրապարա-
կաւ քաղաքային տան մէջ «դաշնակցական
ընկերներուն» : Այնպէս ալ անկարող եղանք
ծանօթանալ այդ զեկուցումի հետ» :

Է. «Պետական հաշուով գացին Մոսկուա
Պարօնայր Շոնթ և Տէրտէրեան : Զեկուցում

^{*)} Զեոտանանք, որ միշտ Պ. Զալխուշեանը «եղե-
լութիւնն» է պատժոււմ Եւ Լ. Յ. Դաշնակցութեան
«Կազմակերպական կանոնները», որ մատչելի էին Պ.
Զալխուշեաններին և ուր այս ամէն հարցերը նախա-
տեսուած ու որոշուած էին, ներկնակը «Կարգացելը»,
«ուսուճնասիրելը» և ապա այս տողերը գրի է առել :

տունն իւրօին : Մենք որ դաշնակցականներ
չէինք, բան մը չիմացանք : *)

Եթէ չենք սխալուժ, թւեցինք բոլոր գէպ-
քերը :

Սակայն կայ ամենէն կարեւորը, ամենէն
նիւնականն ու այժմեականը, որ մուացութեան
երբէր ջպիտի տալ : Ըստ Չալխուշեանի, այս
բոլոր թերութիւններով հանդերձ դաշնակցա-
կան կասաւարութիւնը, այնուամենայնիւ,
կարող էր փրկել երկիրը՝ կորստից և ժողովուր-
դը՝ աւելորդ զոհողութիւններից : Իսկ այս ա-
նելու համար, «պետք էր դաշնակցականներուն
ունենայ նարկաւոր ազնուութիւնը եւ նայրենա-
սիրութիւնը — զիջել իրենց տեղերը կամաւոր,
առանց կռուի եւ արիւնամեղութեան — մեծա-
մասնականներուն» :

Սակայն «դաշնակցականները գերազատե-
ցին իրենց անճնական շահերը . . . եւ մենք ու-
նեցանք աւելորդ զոհեր . . .»

Եւ ահա, երբ «նարկաւոր ազնուութիւնից
և հայրենասիրութիւնից զուրկ դաշնակցական-
ները» «իրենց անճնական շահերի համար ա-
ւելորդ զոհեր էին» խլուժ հայ ժողովրդից,
այդ նոյն ժամանակ հայկական զժբախտ հան-
րապետութեան մէջ կար մէկ «ազնիւ ու հայ-

*) Չգիտենք թէ երբորդ պատուիրակի՝ նահա-
նատակուած Լեւոն Չարաֆեանի անունը Գ. Չալ-
խուշեանը ինչո՞ւ չի յիշատակուժ :

րենասէր» հայ, որ «անձնական շահերով» բընաւ շտարուելով՝ տեսնուժ, զգուժ, գիտակցում և հասկանում էր ամէն ինչ, որ ամենքի դռներն էր ծեծում և բարբոսի փրկութեան ճամբաները ցոյց տալիս, որ փարսսի նման միշտ վառ էր և միշտ էլ վտանգի վայրերում, բայց որ երբեք ո՛չ լսող ունէր և ո՛չ էլ հասկացող:

«Մեզ ամեն գնով պէտք էր Խորհրդային Ռուսաստանի կողքին կանգնիլ ու նամակերստիլ, բանի որ անոր միջոցով մենք կարող պիտի բլլայինք պանդխանի մեր անկախութիւնը: Ինձ պէտք էր լիազօրութիւններ ստանալ նորէն Ռուսաստան *) վերադառնալու նամար»:

Պ. Չալխուշեանը, որ «իր ժողովրդի սպազան ևւ բողոքը կը գերադասէ իր անձնական հակումներուն և նիւթականին», պիտի վերա-

*) «Նորէն Ռուսաստան» դարձուածքը սխալ չհասկանանք: Մեր անկախութեան սկզբնական շրջանին Պ. Չալխուշեանը Հայաստանի ներկայացուցիչն էր նսկամեծամասնական Դենիկինեան կառավարութեան մօտ. գալով Հայաստան, մեր օրերի «Խաբաշէլ Օրին», ըստ իր յայտարարութեան, ցանկութիւն է յայտնել նորէն վերադառնալ Ռուսաստան, այս անգամ սակայն ներկայանալու ո՛չ թէ Դենիկինին, այլ իրեն՝ Լէնինին:

Ապերախտ մեծամասնականները պիտի լսեն ևւ պիտի գնահատեն արդեօք Պ. Չալխուշեանի այսքան «անկեղծ» խոստովանութիւնները:

դառնար Յորհրդային Ռուսաստան... իր հայրենիքը «առանց կռուի և արիւնհեղութեան մեծամասնականներուն զինելու համար», սակայն «հարկաւոր ազնուութենէ և հայրենասիրութիւնէ զուրկ գաշնակցականները», որ գիտնն աճէն ինչ ստորագասել իրենց «անձնական շահերուն», այդ քայլը նրան, ի հարկէ, թող չըպիտի տային :

Ահա եւ մեր պարտութեան երկրորդ պատճառը, «որից կարելի էր խուսափել», որը «անբնական էր մեր կեանքում», բայց և որը եղաւ չնորհիւ անհայրենասէր և անազնիւ Գաշնակցութեան :

Ինչո՞ւ սակայն բարոյապէս այսքա՞ն ընկել և այսքա՞ն ստորացել է Պ. Զալխուշեանը :

Ֆիտակցաբար խեղաբիրուած խորագիր

III

Ո՛չ ուշիմ բնթերցողն անգամ նկատեց ան-
շուշտ, որ Պ. Չալխուշեանի կողմից գիտակցա-
բար խեղաթիւրուած է իր գրքոյկի այնքան «նը-
շանակաւից» խորագիրը :

Հեղինակի նպատակն է ո՛չ թէ ցոյց աւելնի
«ի՞նչ էր մեր ուղին», այլ, ընդհակառակը, նրա
միակ ցանկութիւնն է վկայել, թէ «ի՞նչ էր
նրանց ուղին». այս ոչ թէ մի զղջմնագիր է,
մէկ շիտակ խոստովանութիւն, մեղքերի քա-
ւութեան բաց ու անկեղծ մէկ խոստովանագիր,
այլ այս պարզապէս մի ինքնապաշտպանողա-
կան մեղադրագիր է, որ հայ ծանօթ գործիչ-
ներին մէկը ուղղում է հայ կեանքի մէջ գոր-
ծող կազմակերպութիւններից մէկի դէմ :

Եւ ա՛յն այսքան պարզ ու բացայայտ մէկ
հիմարտութիւն, որ քողարկել երբէք կարելի
չէ. գիտակցաբար կեղծուած է Պ. Չալխուշեանի
այլեւ «պատմական» դարձած գրքոյկի մէջ :

Բարոյական այլասերման ուղին բռնած
Պ. Չալխուշեանի հոգին ու միտքը այլևս բն-
տեւյացել են ամէն կարգի կեղծիքներէ, և այդ
պատճառով էլ նրա ճարպիկ ձեռքն ու գրիչը
անվրդով վարժութիւններ են կատարում:

Amicus Plato, sed magis amica veritas.

Մէկ էլ կրկնենք Պ. Չալխուշեանի յիշա-
տակած այն հին ճշմարտութիւնը թէ՛ սրբաե-
կամս է Պղատոնը, սակայն աւելի մօտիկ է ինձ
ճշմարտութիւնը:

Կրկնենք այս խօսքերը զոյց տալու համար,
որ, իրօք, միայն և միմիայն յանուն ճշմար-
տութեան է, որ այսքան դառն խօսքեր ենք
զորձածում մեր բարեկամ Պղատոնի հասցէին:

Մենք չգիտենք, թէ իրապէս մեզնից ո՞ր
մէկի համար ծանր է այս խօսքերը լսելը. արդ-
րօք մե՞զ՝ որ միշտ էլ յարգանքի սրոշ տուրք
ենք տւել Պ. Չալխուշեանին, որին զեռ և-
րէկ հրապարակով մենք նուիրել ենք դ՛աւա-
տանքի ու ջերմութեան խօսքեր և որ այսօր,
յուսախարութեամբ ու դառնօրէն սխալուած, այս-
քան ծանր ճշմարտութիւններ ենք արձանագը-
րում՝ բարոյական մի կատարեալ ոջնջութիւն
տեսնելով մեր առջեւ, թէ՛ ծանր է լսելը Պ.
Չալխուշեանի համար, որի և՛ հոգին և՛ միտքը
նախապէս ընտելացել են արդէն թէ՛ այս խօս-
քերին և թէ՛ համապատասխան արարքներին:

Այո՛, մեզ համար դժուար, չափազանց
դժուար է բարոյապէս լեռած Պ. Չալխուշեա-

533
606

A II
8118

նի յուզարկաւորութեան երթին մասնակցել :

Եւ իսկապէս . ի՞նչ է Պ . Չալխուշեանի գրք-
քոյկը , եթէ ոչ քաղաքական բարեյուսութեան
մէկ շկայագիր , որ բարոյական մեծամեծ ան-
կուսների գնով Պ . Չալխուշեանը շատ «նուրբ»
ու ճարպիկ ձեերով փորձում է ձեռք բերել
հանրայայտ իշխանութիւններից :

Նրա քաղաքական ուղին , ըստ իր կար-
ծիքի , եղել է շատ ճիշտ , խելացի ու հեռատես :
Իսկ նրանց ուղին եղել է միմիայն անձ-
նական շահերով պարուրած :

Նա եղել է , ըստ իր յայտարարութեան ,
ազնիւ ու հայրենասէր :

Իսկ նրանք զուրկ են եղել և «ազնուու-
թենէ և՛ հայրենասիրութենէ» :

Որովհետեւ նա գտել է , որ «մեզ ամէն գո-
նով պէտք էր Խորհրդային Ռուսաստանի կող-
քին կանգնիլ ու համակերպուիլ» , որ «միայն
Ռուսաստանի գրկին մէջ մենք հնար ունինք
ապահով բազմանալ , զարգանալ և բարօրու-
թեան հասնիլ և որ այսօր կ'իրականանայ ամենափայլուն կերպով մեր երազը՝ Անգրկով-
կասեան Գաշնակցական Հանրապետութիւնը—
չնոր՛իւ և միջնորդութեամբ Խորհրդային Ռու-
սաստանին և անոր իբր անբաժան մասը» :

Իսկ նրանք՝ «մեծ քաղաքականութիւն»
անող այդ «պղտիկ մարդիկ»՝ յանուն իրենց
«անձնական շահերու» դէժ են եղել այս ամե-
նին , ստեղծելով «անպէտք արիւնճահեղ կոթի-

ներս՝ Գ. Զախուշեանը և՛ ոչ մէկ վրիպում ունի գործած իր քաղաքական գործունէութեան ամբողջ տեւողութեան ընթացքին . նա տիրացած էր ամէն առաքինութեանց և իմաստութեանց՝ պետական, քաղաքական և քաղաքացիական, իսկ նրանք—ամենքն անխտիր—զուրկ էին և՛ մէկից և՛ միւսից :

Ահա թէ ինչու նրանց ուղին չպէտք է լինի և ո՛չ մէկի ուղին, և, ընդհակառակը, իր ուղին—մշտապէս և յաւիտենական, երբե՛ք փոփոխուող, ինչ երէկ էր՝ նոյնը և այսօր—պիտի դառնայ մեր ամենքիս ուղին :

Ռուսիոյ եւ Հայաստանի մէջ ստեղծուած այսօրուայ քաղաքական վիճակը, որի շերմ պաշտպանն է եղել միշտ (?) Գ. Զախուշեանը—բայց որից սակայն, ասենք, ի միջի այլոց, միշտ փախել է նա, տարագրուելով շարունակաբար մէկ վայրից միւսը և անիծելով բոլոր անէծքներով աշխարհի բոլոր բռնաւիճակները—անա այդ վիճակը պէտք է վերջնական համարուի հայութեան համար, Ռուսաստանը, ռուսական իշխանութիւնը պէտք է որ դիտուի իբրև միակ մտահնելի յենարանը մեր կուլտուրական և ֆիզիքական գոյութեան :

Ուշագրուեցանք ասէ՛ք. Ռուսաստան ասելով՝ Գ. Զախուշեանը հասկանում է միմիայն ընկերավարական, սոցիալիստական, նիշտ այսօրուայ բռնաւիճակ Ռուսաստանը և ոչ՝ մէկ որևէ ուրիշը : Ոմ վ մեզմէ չգիտէ (!), որ զժբախ-

տաքար մեր Հայաստանը այնքան ատեն կ'ապ-
րի, որչափ ատեն սոցիալիստները - յայտարա-
րում է նա- տէր ու տնօրէն կը մնան Ռուսաս-
տանին: Վաղը եթէ Մելիւքոյնները նստին կա-
ռավարութեան ակտոններուն վրայ, Հայաս-
տանը պարզ ծայրագաւառ մը պիտի ըլլայ,
լքուած, մոռացուած, ինչպէս առաջ:

«... Ռուսաստանի սոցիալիստական կար-
գերու տիրապետութեան մէջն է մեր հայրենի-
քին փրկութիւնը և յանցանք մ'է անոր դէմ
կռուիլը»:

Եւ ահա թէ ինչու Պ. Զալխուշեանը «յա-
նուն հայ ժողովուրդի սիրուն բնաւ չի հասկը-
նար այն ծայրայեղներուն, որ կը քարկոծեն
Պարոն Մեասնիկեանին, Լուկաշինին և առհա-
սարակ մեր (որքան քնքոյշ... Վ. Ն.) մե-
ծամասնականներուն, որոնք համաձայնուե-
րն որ... մենք կախում ունենանք Ռուսաս-
տանէն»:

Եւ այս ամբողջ մարտական այլանդակ
անկումը, այս աւելի քան «խիզախ» թռիչքը
չափաւոր, շատ չափաւոր ու հեզ Զալխուշեա-
նականութիւնից դէպի խելագար ու անզուսպ
թռչեւիկեան ընկերվարութիւնը, այս եղկելի
քծնանքն ու շոյանքը՝ այսօրուայ իշխանաւոր-
ների հանդէպ և զրպարտութիւններն ու լու-
տանքները՝ երէկուայ իշխանաւորների հասցե-
ին՝ նրա համար միայն, որպէսզի Պ. Զալխուշ-
եանը, վերջապէս, իրաւունք ստանայ ողջու-

նելու ընդհանրապէս բոլշեւիկեան և մասնա-
ւորաբար Հայաստանի մէջ ստեղծուած այսօր-
ուայ մեծամասնական իշխանութիւնը :

«Մենք կ'ողջունենք սա որոշումը» :

Իսկ «սա որոշումը», այսինքն այն՝ թէ
ինչպէս աշխարհակալ Ռուսաստանը եկաւ և իր
գարշապարների տակ տրորեց մեր մանուկ,
մեր նորափթիթ հանրապետութիւնը, — ահա
այս «որոշումը» ողջունելու իրաւունքն ունե-
նալու համար է որ Պ. Չալխուշեանը պէտք ու-
նէր, անհրաժեշտօրէն պէտք ունէր նախապէս
լրիւ բերնով զրպարտելու և հայհոյելու Հ. Յ.
Դաշնակցութիւնը :

Սակայն այս մասին քիչ լատոյ :

Իսկ այժմ, քանի որ մեր հեղինակը իր քա-
ղաքական ուղիի մէջ և ո՛չ մէկ սխալմանք ու
անհեռեւտղական քայլ չի տեսնում, ապա թող
ներուի նաև մեզ նրա կեանքից մի քանի այլ
«եղելութիւններ պատմել» և այլ «իրողու-
թիւններ նկարագրել» :

Անպատասխանատու քննադատութիւնները հայ իրականութեան մէջ, դժբախտաբար, աստաւոր երևոյթի բնոյթ են ստացել, Քննադատում են ամենքը, ամէն առիթով և ամէն մէկին . քննադատում են մանաւանդ նրանք, որոնք գէթ մէկ անգամ օղին մէջ գնդակ են նետել . . . «յանուն հայ ժողովրդի փրկութեան» :

Իսկ այս տեսակէտից քննադատելու «ամէն իրաւունք» իրենք աստուածներն իսկ շքնորհել են Պ. Չալխուշեանին :

Հայրենիքից հեռու ընկած մէկ գաղութի մէջ շուրջ քառասուն տարի գրիչ է շարժել ու խօսք հնչեցրել հարագատ ժողովրդի համար մեր հեղինակը, իսկ . . . ամբողջ տասը ամիս էլ նա ապրել է իր հայրենի երկրի մէջ, լսել ու տեսել է «չատ քան», և ահա այսպիսի մէկ անցեալ ունենալուց յետոյ իրօք որ այլևէս անհնար է որևէ սանձ դնել հայ մարդու բերնին, չափ-

առնմանել նրա դատաւճիռներն համար և համեստութեան ու պարկեշտութեան խոսք ուղղել նրան :

Անհնար է, որովհետև այս նո՛յն լեզուն, այս նո՛յն գրիչը անպատիժ այսօր գործ են ածուծ նաև բոլոր նրանք, որոնք միայն լսել են, բայց ոչինչ չեն տեսել, որոնք երբեք հայրենիքի մէջ չեն եղել, որոնք «յանուն հայութեան փրկութեան» պատահական գնդակն իսկ չեն արձակել. բայց և որոնք, այնուամենայնիւ, ամէն ինչ գիտեն, ամէն ինչ նախատեսել են և ամենքին դատելու իրաւունքն ունին : Այս տեսակէտից «քննադատ» Չալխուշեանի դատելու և ներելու իրաւունքը անշուշտ «Նուիրական» և «անժխտելի» պէտք է համարել :

Սակայն առայժմ չփորձենք ներքել Պ. Չալխուշեանի՝ հայ կառավարութեան և մասնաւորաբար Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ ուղղած զրպարտութիւնները, այս խնդրին — գէթ հարեանցիօրէն — կ'անդրադառնանք քիչ լատոր :

Այժմ պատմենք միայն մի քանի այլ «փրոզութիւններ», որոնք Պ. Չալխուշեանի բարոյական նկարագիրն ու նրա ասած խօսքերի ներքին արժէքն են յատկանշուծ : Այս ձեւով թերևս պատասխանած լինենք նաև առաջին հարցին :

Այսպիսով, բոս Չալխուշեանի, «բար

հայ կենսունակ ուժերու համագործակցութիւնը ստիպողական անհրաժեշտութիւն մ'էր», սակայն դաշնակցականները, ժխտելով այս սկզբունքը, միահեծանօրէն վարում էին հայ ժողովրդի փխրուն պետութեան անստոյգ ճակատագիրը :

Այս, իհարկէ, բացարձակ սուտ է :

Սակայն միթէ՞ ճիշտ են այս խօսքերը գէթ իրեն՝ հեղինակի նկատմամբ :

Ի հարկէ, ո՛չ :

Պ. Չալխուչեանը, որ իր ծեր հասակի և քայքայուած առողջութեան հետեանքով աւելի շուտ հանգստի կարիք ունէր, քան գործելու ու «պետականութեան» դասեր տալու :

Պ. Չալխուչեանը, որը ոչ միայն դաշնակցական չէր, այլ և, ըստ իր լայտարարութեան, անհաշտ հակադաշնակցականներից մէկն էր, — ահա այդ Չալխուչեանը ո՛չ միայն իշխանատենչ դաշնակցականների կողմից մէկ կողմ չէր նետուած, այլ, «լանուն համագործակցութեան», հրաւիրուած ու լծուած էր պետական պատասխանատու և կարևորագոյն աշխատանքների :

Նա ամենէն առաջ, անկախութեան սկզբնական շրջանին, Հայաստանի հիւպատոսն էր Ռոստովի մէջ և իր այդ հանգամանքովը միաժամանակ անպաշտօն ներկայացուցիչը իր կառավարութեան՝ Ռուսիոյ կամաւորական Բանակի մօտ :

Իսկ դալով Հայաստան, կառուցարութեան առաջարկով Պ. Չալխուշեանը ստանձնած ունէր Անկախութեան Փոխառութեան փոխ-նախագահի ծանր ու պատասխանատու պաշտօնը, լինելով միաժամանակ նաև Հայաստանի Հանրապետութեան կարմիր կաշի նախագահ, Այսպէս էին բոլոր Չալխուշեանները, Նրանք հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութեան լասօրերին վարում էին Հայաստանի Հանրապետութեան կարեւորագոյն պաշտօնները թէ՛ հայրենիքի մէջ և թէ՛ հայրենիքից դուրս. ուրախութեամբ և հաճոյքով կրում էին Դաշնակցութեան ծանր լուծը, սակայն նրանք գրեթէ ամենքն էլ միշտ պատրաստ էին այդ նոյն կուսակցութեան վատ օրերին լքելու նրան և դաւելու շատ աւելի աժան Զնով, քան պատմական դարձած երեսուն արծարն է :

Սակայն շարունակենք :

Պ. Չալխուշեանը յայտարարում է, որ դաշնակցականները «անկարող էին առ հասարակ զլուխ բերել հարեւան ազգերու համերաշխութիւնը», աւելացնելով միաժամանակ, որ իր «աշխատանքը ստեղծել անկուսակցականներու միութիւն, որու նպատակը ըլլար — աջակցիլ Անդրկովկասի ազգերի համերաշխութեան — ապարդիւն մնացին» :

Իհարկէ, և՛ կեղծ են և՛ սուտ Պ. Չալխուշեանի նաև այս խօսքերը :

Անդրկովկասի մէջ հայութիւնից բացի նաև

երկու ժողովուրդներ կային՝ թաթարներ և վրացիներ :

Իսկ բուլանդակ հայ ժողովուրդի մէջ կար յատկապէս օտարատեաց և ազգայնամոլ մէկը , որին այս ժողովուրդները տանել չէին կարող , և այդ մէկը՝ ինքը Պ . Չալխուշեանն էր :

Մենք երբե՛ք մոռացութեան չենք կարող տալ այն բացառիկ ցոյցը , որ Վրաստանը 1920-ին կազմակերպեց «ազգերի համերաշխութեան» կեղծ առաքեալի դէմ :

Պ . Չալխուշեանը Ռոստովից Վրաստանի վրայով պիտի անցնէր Հայաստան , Հարկադրուած նա պիտի անցնէր Վրաստանի վրայով , որովհետև դէպի հայրենիք տանող ուրիշ ճանապարհ չկար :

Սակայն ըմբոստացան Պ . Չալխուշեանի դէմ վրաց բուլանդակ մամուլն ու կառավարութիւնը և վրաց ժողովրդի նուիրական հողը ջարտաւորելու համար՝ այդ երկրի վրայով անգամ անցրը արգելեցին նրան :

Անհրաժեշտ եղան հայ կառավարութեան զիմուսներն ու միջամտութիւնները , որպէսզի թող տրուէր Պ . Չալխուշեանին քսան եւ չորս ժամուայ ընթացքում հեռանալու վրաց ժողովրդի երկրից :

Վրաստանը հակահայկական շատ գործեր ու քայլեր է կատարել , սակայն նա այսպէս ոչ որի նետ երբեք չի վարուել :

Ու մենք և՛ ոչ մէկ կասկած ունենք , որ

Պ. Չալխուշեանը եթէ փորձէր Հայաստան անցնել Ադրբէյջանի վրայով, ապա նաև այստեղ նրան պիտի սպասէր նոյն ճակատագիրը. աւելին. թաթար ժողովրդի ըմբոստացումը թերևս լինէր շատ աւելի ուժեղ, շատ աւելի անզուսպ:

Ահա թէ ո՞վ էր անդրկովկասեան ժողովուրդների «համերաչխութեան» աննման քարոզիչը:

Ահա թէ ի՞նչ ուղի, ի՞նչ պետական հասկացողութիւն և քաղաքական ի՞նչ իմաստութիւն ունէր Պ. Չալխուշեանը:

Աշուշտ յանցաւոր էր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Պ. Պ. Չալխուշեանների առջև. չէ՞ որ եթէ նա նրանց «ուղիով» գնար, ապա մտ կէս միլիոն վիրաբնակ հայութիւնը դատապարտուած պիտի լինէր մտաւորապէս այն ճակատագրին, ինչ ունեցաւ՝ Վրաստանի մէջ 24 ժամուայ վարկաբեկիչ ու խայտառակ կեանք ապրած Պ. Չալխուշեանը:

Իսկ որ ամէնէն ուշադրաւն է, Պ. Չալխուշեանի ճակատագիրը պիտի լինէր միանգամայն որոշ ու պարզ, յստակ ու վնասուած, եթէ նա մինչև այս գրքոյկի ծնունդը փորձէր գէթ մէկ օրով շունչ քաշել խորհրդային իշխանութեանց տակ:

Այդ ճակատագիրը պիտի լինէր անշուշտ շատ աւելի եղբրական, քան եղել է Վրաստանում, քան կարող էր լինել մինչև իսկ Սդր-

քէյջանում:

Այս զգում, հասկանում և գիտակցում էր պայծառորէն նոյն Պ. Չալխուշեանը, և այդ պատճառով էլ նա սարսափահար փախչում էր ո՛չ միայն բոլշեւիկներից, այլ և նրանց հետաւոր ստուերներից:

Եւ այդ պատճառով էր նաև, որ նա տաքադրութեան երեք տարիներ ունեցաւ ադամասահմանի մէջ՝ յուսալով շարունակ, որ մի օր, վերջապէս, փոխանակ բարոյական այսպիսի ալիանդակ անկում ապրելու, խրոխտ կեցուածք կ'ընդունի և հանդէս կը գայ մի բոլորովին այլ գրքով, սեր նա անէծք կը կարգայ տապալուած բոլշեւիկ իշխանութեան և գովքը կ'անի նորեկ իշխանութեան, ու մանաւանդ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որին նա յաճախ ներբողներ է ձօնել:

Ուրեմն այսպէս, Պ. Չալխուշեանը միշտ էլ գտել է, որ «մեզ ամէն գնով պէտք էր Խորհրդային Ռուսաստանին կողքին կանգնել ու համակերպուիլ», որ «միայն Ռուսաստանի գրկին մէջ մենք հնար ունինք ապահով բազմանալ, զարգանալ և բարօրութեան հասնիլ», որ ինք «բնաւ չի հասկնար այն ծայրայեղներուն, որ կը քարկոծեն ընդհանրապէս մեր մեծամասնականներուն» և որ «մեր Հայաստանը այնքան ատեն կ'ապրի, որչափ ատեն սոցիալիստները տէր ու անօրէն կը մնան Ռուսաստանին»:

Ահա միշտ էլ այսպէս է խորհել, դատել ու գործել Պ. Զալխուշեանը. նա մինչև իսկ մի ինչ որ ջտապարուսած յօղուսած է գրել ի պաշտպանութիւն բուշուեիկներին, որի բնագիրը մինչև այսօր . . . ջերմեռանդօրէն ու գուրգուրանքով պահել է իրեն մօտ, բայց և այնպէս միշտ էլ սարսափահար փախել է այդ նոյն բուշուեիկներից, յարատևօրէն տարագրուելով մէկ վայրից միւսը :

Տարօրինակ չէ՞ արդեօք : Լինել գրեթէ բուշուեիկ, ըստ ամենայնի պաշտպանել նրանց, բայց և այնպէս, նախադգալով այդ նոյն բուշուեիկներից սպառնացող վատնողը, թողնել և շարունակ փախչել նրանցից :

Այ՛ո՛, տարօրինակ չէ, որովհետև այս բնաւ այսպէս չէ :

Զալխուշեանի «ուղին» յայտնի էր և՛ վերաց ժողովրդին, և՛ թաթարին, և՛ Ռուսիոյ ու Հայաստանի բուշուեիկներին :

Այդ «ուղին» բնաւ այն ուղին չէր, որ այսօր ճարպիկ ձեռքերով ու ճարպիկ գրչով Պ. Զալխուշեանը իր այլևս հոշակաւոր դարձած գրքոյկի օգնութեամբ փորձում է հարթել Բուքրէշից դէպի Ռոստով :

Ի՞նչ է Չալխուշեանականութիւնը

V

Ո՞վ է սակայն Պ. Չալխուշեանը :

Անշուշտ աւելորդ է նրա անձնաւորութեան մասին մի քանի խօսք ասել, քանի որ Չալխուշեանները տիպ են դառնում հայ իրականութեան մէջ, նրանք մի ինքնօրինակ ու ինքնայատուկ ջալխուշեանականութիւն են ըստեղծում մեր կեանքի մէջ, մի անարգ ու խայտառակ երեոյթ, որը՝ Դաշնակցութիւնը հզօրացնելուց աւելի՝ այլասերում ու այլանդակում է մեր ազգային նկարագիրը, նեխում ու թունաւորում մեր հանրային կեանքը :

Ի՞նչ է սակայն ջալխուշեանականութիւնը :

Այդ մի հոսանք է, որին յարողները ամէ՛ն ինչ գիտեն՝ երբ Դաշնակցութիւնը պարտուած է, և ոչ ի՛նչ չգիտեն՝ երբ նա յաղթական է :

Այդ մի հոսանք է, որ, չէզոք լինելով հանդերձ, Դաշնակցութեան լաւ օրերին աւելի՛ դաշնակցական է, քան ինքը Դաշնակցութիւնը :

խակ նրա վատ օրերին աւելի հակադաշնակցական, քան կուսակցութեան ամենամօլի հակառակորդներից որեւէ մէկը:

Այդ մի հոսանք է, որ հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութեան յաղթական կառքի երթը օղակում ու շրջապատում է ամէն մի կողմից, խանդավառօրէն ծափահարում և ներբողներ ձօնում նրա յաղթական տիրոջ, քծնանքի ու ժգնութեամբ խրախուսում ու քաջալերում նրա ամէն մէկ քայլը, ամէն մէկ գործը, և, ընդհակառակը, նա ամենաստոր ու զազիր խօսքերով սկսում է անարգել ու հայհոյել և՛ այդ կառքը, և՛ նրա երթը, և՛ նրա տիրոջ, երբ կառքը կտարուած է, երբ նահանջ է սկսուած, երբ իշխանագուրկ տէրը ենթարկուած է հալածանքի:

Չալխուշեանները մէկ ամբողջ խաւ են հայ դժբախտ իրականութեան մէջ, որ՝ մեր բարոյական աշխարհի պալարը դարձած, անխղճօրէն ու անազնուօրէն խաթարում ու եղծում են հայ մարդու գէմքը, մեր ազգային նկարագիրը: *)

*) Աւելորդ չէ թերևս յիշատակել նաև այն յատկանշական պարագան, որ չալխուշեանականութեան կարկառուն գէմքերը չխելատես զգուշաւորութեամբ լռում են յատկապէս այն օրերին, երբ իրենց հասարակական գործունէութեան յոբելեանները պիտի տօնուեն, և մէկ առանձինն ատելութեամբ արշաւանք են սկսում հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութեան գէմ, երբ այդ յոբելեանները տօնուած են արդէն: Մյս էլ, ի հարկէ, իր իմաստութիւնն ու հաշիւը ունի:

Լէօ, Շիրվանդատէ, Չալխուշեան և tutti quanti . . մէկ բուզիս՝ մինչև յոբելեանը և մէկ այլ բուզիս՝ յոբելեանից յետոյ...

Ո՞վ է իսկապէս Պ. Չալխուշեանը :

Թող ընթերցողը բնաւ չզարմանայ, երբ մենք յայտարարենք, որ նա շ. Յ. Դաշնակցութեան քաղաքականութեան ջերմ պաշտպաններից մէկն էր յատկապէս վերջին տնը ճակատագրական տարիների ընթացքում, 1914 թւականից մինչև 1923ի Ապրիլ ամիսը, երբ նա Բուքրէշի մէջ լոյս ընծայեց իր «Նուշա՛ւուր» գրքոյկը :

Պ. Չալխուշեանը այն մարդն է, որ այս ժամանակաշրջանին մինչև իսկ մի քանի անգամ ապարդիւն փորձեր արեց մտնել կուսակցութեան շարքերի մէջ, անդամագրուել հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութեան, արժանանալ դաշնակցական կոչուելու շնորհին, փորձեր արեց ու ձախողեցաւ, բայց և այնպէս, ձախողելով մէկտեղ, մնաց շ. Յ. Դաշնակցութեան ծափ զարկողների դերին մէջ :

1914ին, թողնելով «Մշակ»ը և տեղափոխուելով «Հորիզոն», հրաժեշտ տալով Դր. Արծրունու անարժան սերունդին և իր երթը ուղղելով դէպի շ. Յ. Դաշնակցութեան գաղափարական տունը՝ Պ. Չալխուշեանը դարձաւ և մնաց մինչև 1923 Ապրիլ ամիսը իրրև այդ կուսակցութեան թէ՛ ընդհանուր քաղաքականութեան և թէ՛ մասնաւոր ձեռնարկների լուռ ու անխօս ջատագովն ու պաշտպանը :

Նա գտաւ, որ հայ իրականութեան մէջ՝ «ամենէն աւելի կազմակերպուածը, ուժեղը, հին

պատմութիւնն ունեցողիք — Իսպանացիութիւնն է»,
և այդ պատճառով էլ որոշեց լինել ամէնէն
կազմակերպուածի, ամէնէն ուժեղի և ամէնէն
հին պատմութիւնն ունեցողի հետ:

Եւ եղաւ: Եղաւ ամբողջ ինը տարի, բոլոր
մեծ և փոքր դէպքերի ժամանակ, պայքարի
ամբողջ ընթացքին, կամաւորական շարժում-
ների երազուն օրերից մինչև անկասութեան
տապալման դժնդակ շրջանը, մինչև 1923 Ապ-
րիլ ամիսը: Մնաց իբրև այսպիսին մինչև
վերջին օրերը, երբ դեռ հայ անկախ պետա-
կանութեան վերջին մնացորդները չէին վե-
րացուած արտասահմանի մէջ և երբ, ասենք ի
միջի այլոց, նաև ինքը՝ Պ. Չալխուչեանը՝
Հանրապետութեան Բուքրէշի հիւպատոսարա-
նի մէջ իր պետական պաշտօնական հանգա-
մանքով և՛ մնում էր, և՛ հովանաւորում, և՛
յանուն հայ պետութեան որոշ աշխատանքներ
կատարում:

Մենք չենք յիշում գեր մեկ յօդուած, որ
այս ինը տարուայ ընթացքում թէ՛ Հայաստա-
նի մէջ և թէ՛ Հայաստանից դուրս, թէ՛ հայ
և թէ՛ օտար թերթերի մէջ, լոյս տեսած լինէր
Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ, և այդ յօդուածը
պատկանէր... Պ. Չալխուչեանի գրչին:

Մենք զգիտենք գեր մեկ հատիկ դեպք իբ-
րև բացառութիւն, երբ Պ. Չալխուչեանը այս
նոյն շրջանին աշխարհի որևէ անկիւնը և որևէ
հասարակութեան առաջ հանդէս եկած լինէր՝

նրապարակով իր քննադատութեան և դատապարտութեան խօսքն ասելու այս նոյն կազմակերպութեան հասցէին :

Եւ, ընդհակառակը, մենք յիշում ենք շատ ու շատ զէպքեր, երբ այս նոյն դրիշը ջերմ ու զգայացունց յօդուածներ է նուիրել թէ՛ կառավարութեան և թէ՛ հայ «ամենէն ուժեղ, ամենէն աւելի կազմակերպւած» կուսակցութեան բեղուն դործունէութեան :

Չմոռանանք, որ Պ. Չախուշեանը թերևս մէկ անգամ միայն հարկադրուած է եղել հայ խմբագրի «զուխը հայցելու» և խնդրելու, որ Դաշնակցութեան ղէմ զրուած իր մէկ յօդուածը, որի բնագիրը հասել է . . . մինչև Բուքրէշ, տպուի :

Նրա առաջ բաց են եղել հայ թէ օտար շատ ու շատ թերթերի էջեր, իսկ որ ամէնէն զլխաւօրն է՝ նա ունեցել է իր սեփական սուսերէն թերթը Ռոսստովի մէջ, ուր նա, առանց վախի ու սարսափի, առանց սրա կամ նրա շնորհը խնդրելու, կարող էր և՛ դատել և՛ դատապարտել, կարող էր ասել այն ամէնը — ու թերևս շատ աւելին, — ինչ նա միայն այսօր է ասում :

Նա ինք ամբողջ տարի նմանուել է չին փոլիստփայի այն երազած մարդուն, որը թէև միանգամայն առողջ աչքեր ունի, սակայն այդ աչքերը չեն տեսնում, թէև սուր ախանջներ ունի, սակայն նրանք չեն լսում, Պ. Չախուշ-

եանը չին լինելուց դադրել ու հայ է դարձել միայն Բուքրէշի մէջ, 1923ի Ապրիլ ամսին :

«Միշտ անտեղեակ էինք անցքերի իրադարձին և շատ բաներ դժբախտաբար մենք իմացանք շատ ուշ... Բուքրէշ...» :

Ընդունենք, թէ ճիշտ են այս «արտասուածքներ» տողերը : Սակայն հենց այս տողերից իսկ պարզ է, որ Պ. Գր. Չալխուչեանը, այնուամենայնիւ, շատ ուշ, Բուքրէշ, իմացել է ո՛չ ամէն բան, ո՛չ բոլորը, այլ միայն մի մասը, թո՛ղ թէ շատը, իսկ մի մասն էլ, ասենք քիչը, նա իմացել է մինչև Բուքրէշ, իր Հայաստան կամ Ռուսիա եղած ժամանակ :

Արդ, ինչո՞ւ Պ. Չալխուչեանը քաղաքացիական արիութիւն, «հրապարակագրի» ուղղամտութիւն, քաղաքական ու պետական դորձի տարրական առաքինութիւնը չունեցաւ դէթ այդ «քիչը» հրապարակով ու մամուլի միջոցով հանրութեան ժամանակին ասելու :

Ինչո՞ւ նա լռեց մինչև այսօր :

Ինչո՞ւ այնքա՛ն փրկաբար իր դեղատոմսերն ու մերկացումները այնքա՛ն երկար ժամանակով նա պահեց իր սրտի ու մտքի, ասենք իր իսկ խօսքերով, «չորս խուլ պատերու մէջ» :

Չէ՞ որ դիւրութեամբ Սուրբ Հոգին մարդկանց վրայ երկու անգամ չի իջնում և վայրկենապէս չի պայծառացնում նրանց հոգին ու միտքը :

Իսկ այս կէտում բացառութիւն չի կաղ-

մում մինչև իսկ ինքը՝ «ազնիւ ու հայրենասէր» Պ. Չալխուշեանը :

Ինչո՞ւ այսպէս :

Սակայն այս հարցին պատասխանելուց առաջ, նախ՝ մի քանի խօսք էլ ասենք Պ. Չալխուշեանի այն մեղադրանքներէ մասին, որ ուղղուած են հայ բանակի, հայ կառավարութեան և Հ. Յ. Դաշնակցութեան :

Հայ Բանակը

VI

Գէթ երկու խօսքով պաշտպանենք հայկական բանակը այն անարդանքից, որ Պ. Չալխուչեանը՝ անյայտ զօրավարի անզօր թիկունքը պահ մտած՝ ստոր նկատումներով ուղում է հասցնել նրան, Փաստ է — տխուր և անառարկելի — որ մեր հիւանդ ու թունաւոր իրականութեան մէջ բոլոր կուսակցամուկ, թայֆայամիտ ու Եսապաշտ մարդիկ՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հարուածելու մտահոգութեամբ տարուած, անարգում և հայհոյում են ամէն ինչ, ամէն մէկ նուիրական արժէք, իւրաքանչիւր մէկ սրբութիւն, կանգ չառնելով և՛ ոչ մէկ խոչընդոտի առջեւ:

Ապացոյց. այն անպատիւ, անարժան և անազնիւ վերաբերումը, որ կայ դէպի հայկական բանակը:

Հայ զօրքը «նորդա» է կոչուում, որովհետեւ նրա ղեկավարները նաեւ դաշնակցական Մուրադներն ու Սեպուհներն էին:

Հայ բանակը «բանդա» է հռչակուում, որովհետեւ նրա նախարարները նաեւ դաշնակցական Դրօճներն ու Ռուբէններն էին :

Եւ, վերջապէս, հայ զինուորութիւնը, հայ մարտական ուժը «աւագակախումբ» կոչուածին է արժանանում, որովհետեւ նրա լաւագոյն զօճերը դաշնակցական Սասունցի Մանուկները, Գալի-Ղաղարները, Համազասպներն ու Տէր-Մովսէսեաններն էին :

Անշուշտ ծանր է այս սողերը կարդալ, դժուար է այսպիսի մէկ մտքի հետ հաշտուել, սակայն այս փաստ է՝ մերկ ու դաժան :

Դարաւոր ստրուկը, քծնանքի սւ սողալու համար ստեղծուած հայ մարդուկը միտյն, որ իր հոգու խորքում հաստ ծալքերով դարերի ստրկական անցեալն ունի կուտակած՝ կարող է այսքա՛ն դիւրութեամբ անարգել ու սրբապղծել այն ամէնը, ինչ արդարօրէն նրա ազգային փառքի և արժանապատուութեան սլակը են կազմում : Պ. Չալխուչեանը հայկական ամբողջ բանակի մէջ միայն և միմիայն 7—10 անձնուէր պաշտօնեաներ գիտէ, այն էլ հասարակ սպայութեան մէջ : Իսկ մնացեալներ՝ . . . Ղեկավարները՝ «այլասերուած էին», սպաները՝ «թափթփուէկներ», իսկ զօրքը՝ «բանդա» . . .

Ռուս-ճապոնական պատերազմի ժամանակ, երբ զօրալար Նոգին իր երկու զաւակը կորցրեց պատերազմի դաշտում, ճապոն ազգը, հպարտութեամբ լեցուած, այս դէպքը ոսկէ տառե-

րով արձանագրեց իր գինուօրութեան պատմութեան մէջ, և այն իբրև դաստիարակիչ ու յուզիչ օրինակ թողեց գալոց սերնդին :

Երբ ուս գերմանական ճակատում ուս քաղաքական գործիչներից հանրածանօթ Միլլիկովը իր զաւակը կորցրեց և զաւակի զոհուած օրն իսկ եկաւ Դուժա իր հանրային պարտքը կատարելու, ուս հասարակական կարծիքը հայրենասիրութեան այս կրթիչ ժեստը վերագրեց ո՛չ միայն իրեն՝ Միլլիկովին, այլ և նրա նահատակ զաւակին եւ ուս բանակին :

Այսպէս՝ միշտ, այսպէս՝ ամէն տեղ :

Եւ բոլորովին հակառակը մեր դժբախտ, մեր ցաւոտ, մեր հիւանդ ու պալարոտ իրակալութեան մէջ :

Հայաստանի վարչապետ դաշնակցական Քաջագնունին իր երկու սպայ զաւակները կորցրեց հայրենիքի արիւնոտ ճակատներում, առանց մէկ օրով իսկ դադար տալու իր աշխատանքներին՝ սակայն Չալխուշեանները չօգուտորուեցին այս դէպքով, հայրենասիրութեան այս գերազոյն ապացոյցը ո՛չ հօրը վերագրեցին և ո՛չ էլ հայ զօրքին :

Հայաստանի երկրորդ վարչապետ դաշնակցական Օհանջանեանը իր շնորհուէակ զաւակը կորցրեց այդ նոյն հայրենիքի պաշտպանութեան համար մղուած նուիրական կուռմ և զոհելուց յետոյ է՛լ աւելի ուժգնօրէն փարեց

իր ժողովուրդի փրկութեան գործին, սակայն Չալխուշեանները վերստին մնացին նոյնը, չըտեսնելով հայրենասիրութիւնն ո՛չ հօր, ո՛չ որդու և ո՛չ էլ հայ զօրքի մէջ:

Հ. Յ Դաշնակցութեան հնազոյն անդամներինց կարսի քաղաքապետ Նո՛հրատեանը այդ նոյն հայրենիքի համար թէ՛ զաւակը տուաւ և թէ՛ ինքը զո՛հուեց, սակայն և այնպէս, որովհետեւ նրանք դաշնակցականներ էին, Չալխուշեանները յայտարարեցին նրանց և՛ «հայրենասիրութենէ և՛ ազնուութենէ» զուրկ մարդիկ:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներից և Հայաստանի նախարարներից Արշակ Թաղէոսեանը իր միակ զաւակը զո՛հարեց հայրենիքի անթիւ ու արիւնոտ հակառակներից մէկու՛մ եւ զո՛հելուց յետոյ, այնուամենայնիւ, շարունակեց ծառայել այդ նոյն հայրենիքին. բայց և այնպէս Չալխուշեանները նոյնը մնացին, նրանք ազնուութիւն եւ հայրենասիրութիւն չտեսան ո՛չ հօր, ո՛չ զաւկի եւ ո՛չ էլ հայ զօրքի մէջ:

Հայաստանի Խորհրդարանը թշնամու եւթադանին զո՛հարեց հայ լաւագոյն մտւորականներից Խորհրդարանի անդամներ՝ Վահան Խորէնուն, Արշակ Շիրինեանին եւ Ծերիտ Ճեմիրին, սակայն և այնպէս, կծիկը արտասահման դրած Պ. Պ. Չալխուշեանները այնպէս զո՛հեցին իրենց զատավճռի մէջ, որովհետեւ զո՛հուեցները դաշնակցականներ էին, որովհետեւ միայն դաշնակցական դիակների վրայով կարե-

չի էր դրսից ուղիներ գծել զէպի Ռոստով—Երեւան :

Սակայն շիթուենք մասնակի դէպքերը , որովհետեւ նրանք թերեւս ոչ սկիզբ ունեն և ոչ էլ վախճան : Այս մի երկու օրինակն էլ մենք յիշատակեցինք , որպէսզի մեր միտքը աւելի հասկանալի դարձնենք :

Բայց մի՞թէ իրապէս հայ զօրքը մեր պարձանքը չէր . մի՞թէ իրօք զբեկուած ենք իրաւունքից՝ մեր վշտի ու դառնութեան օրերին հպարտանալու և միտիմարուելու հայ բանակով և և նրա հոյակապ գործերով :

Բազումի Ազգային Խորհրդի գլխաւորութեամբ հայկական զօրաւոր մի բաւուցք , իսլամական ծովի և քաղաքական դժնգակ պայմանների մէջ , ամիսներ շարունակ զիմագրուեց թուրք-թաթարական հորդաների արշաւանքներին և փրկեց Արարատեան դաշտի հանրապետութիւնը՝ վերջեական կորստից և Ադրբայջանի հայութիւնը իսպառ բնաջնջութից :

Այս չկարողացաւ անել մինչեւ իսկ դաշնակից անգլիական զօրքը , որ , Պարսկաստանից տեղափոխուելով Բազու , տաճկական զրօնի տակ թողեց նաւթաշխարհն ու փախաւ նորից Պարսկաստան :

Այս «բանդան» էր արդեօք , թէ հայրենասէր զօրք :

Հայ ժողովրդի վրէժխնդրութեան կատաղի վայրը , Դաշնակցութեան հին հայդուկ Անդ-

բանիկը մի փոքրիկ զուճարտակի զլուխ անցած հերոսական ու խելագար թափառումներ ունեցաւ Լոռիի բարձունքներից դէպի Պարսկաստան ու ապա Սիւնիք, եկաւ հաստատուեց Ջանգեզուրի մերկ ձորերի ու լեռների վրայ և դժոխային պայմանների մէջ հայկական մի հոծ զանգուած փրկեց վերջնական կորստից :

Այս արգեօք «հորդա՞» էր, թէ ակնածանքի ու երկիւղածութեան արժանի մէկ հայրենասէր զուճարտակ :

Մեր անկախութեան փթթման շրջանին, երբ Վրաստանի ազգայնամուկ կառավարութիւնը, տիրանալով ռուսական ամբողջ հարստութեան և փորձելով հայկական յաւելեալ արիւնով յաղթական թուրք բանակի գուլթը հայցել, ռանահարում էր ամէն մի քայլս փոխի մեր ազգային արժանապատուութիւնը, դիտակցարար և դաժանօրէն փակուժ էր՝ զըրսից դէպի սովահար Հայաստանը հաց տանող քոյր ճամբաները, Ախլաբաբի հայութիւնը Յալքայի կենտրոնացման ճամբաներում անարիւն կոտորածի էր մատնում. երբ նա, ուրախութեամբ լի, դիտում էր՝ թէ ինչպէս նուազուն մոմի պէս օրերով, ժամերով մարում էր Հայաստանի լոյսը և մեր հայրենիքը համատարած դերեզմանի էր վերածւում. ահա այս օրերին, երբ մէկ ավի հողի վրայ խմբուած ահաբի բազմութիւնները ցրտից ու սովից կոտորւում էին հազարներով և երբ կուշտ ու տաք

Վրաստանի մէջ չէր գտնուում գեր մեկ հաս-
վրացի, որ, իբրեւ բացառութիւն, բեկուզ մեկ
հաստ միլլիմ գոնէր իր մեռնող դրացուն, աշսպի-
սի օրերին, երբ. նորից կենք կրկնուում, մերկ ու
բոկոտն, անօթի ու քաղցած հայ զօրքը մէկ
սրբազան պոռթկումով յարձակուում է տմարդի
թշնամու վրայ և հարկադրուում նրան յարգել իր
արժանապատուութիւնը, բանալ Հայաստանի
ճամբաները և հեռանալ Հայկական հողերից . . .

Աշսպիսի զօրքը «հօրգա՞» է արդեօք, թէ
պատկառանք ու յարգանք ներշնչող մէկ հայ-
րենասէր բանակ :

Եւ, վերջապէս, արդեօք «բանդիտնե՞ր»
էին նրանք, որոնք յանուէն հայրենիքի վրկու-
թեան ընկան Երզնկայի, Էրզրումի և Խանդա-
բայի բարձունքների վրայ, որոնք կերտեցին
Ղազախի, Բեդլի-Ահմետի և Սուրմալուի հօյա-
կապ ճակատամարտները. որոնք կռուեցին և
մեռան Կարսի և Ալեքսանդրապոլի պատերի
տակ :

«Բանդիտնե՞ր» էին նրանք, որոնք իրենց
կեանքի զնով հայ մանուկ հանրապետութեան
մարմնին եղած պալարները վերցրին՝ Ազրաբա,
Չանգի-Բասար և Վեդի-Բասար, և թող չտուին,
որ թրքական դաւադրութեանց այդ անմար-
օճախները բոցավառուեն և հրոյ ճարակ դար-
ձնեն ողջ Հայաստանը :

Եւ, վերջապէս, «բանդիտնե՞ր» էին նրանք .
որոնք Սարգարապատի, Բաշ—Աբարանի և Ղա-

րաքիլիսայի ճակատներում ընկան, որոնք կերտեցին մեր պատմութեան ամէնէն գեղեցիկ գրուածները, որոնք շունչ տուին մեր հինաւուրց անցեալին, որոնք մեր ու մեր յեանորդների խանդի ու փառքի լաւագոյն գործերը հիւսեցին :

Հայ զօրքի հերոսութեան առջեւ ամենքը խոնարհուեցին, ամենքը յարգանքի և ակնածանքի տուրք տուին նրան, մինչև իսկ թուրք փաշան իր հիացումը յայտնեց այն հերոսներին, որոնք Ղարաքիլիսայի ճակատում անկախ հայրենիքի հիմը գրին, և միայն հայանուն մարդիկ գտնուեցին — մեր շարքերում և մեր միջից — որոնք այդ հերոսներին «բանդա», իսկ հայ զօրքը՝ «բանդա» անուանեցին :

Վերջին բուրբն իսկ այսպէս ջորակեց հայ բազարի բանակը :

Վերջին բուրբն իսկ այսբան ջստրացաւ :

Իսկ թերթուկ էլ գտնուեց հայ իրականութեան մէջ, որ չգոհացաւ «բանդա» ու «նորդա» խօսքերով և որ կարիք զգաց բարոյապէս ընկած մէկ հայի այս որակումները «լուսաբանել» . . . նաեւ «աւագակախումբ» խօսքով : *)

Այո՛, թերեւս ամէն ինչ ներելի լինի, թերեւս ամէն մէկ մեղադրանք ու հայհոյանք՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ ուղղուած՝ վերջ

*) Այսպէս արտայայտուեց . . . Եգիպտոսի «Արեւ»ը :

ի վերջոյ հասկանալի դառնան. սակայն ո՛չ մենք, ո՛չ հայ ժողովուրդը և ո՛չ էլ ապագայ պատմութիւնը երբեք չպիտի ներեն այն, որ գտնուեց մէկ հատիկ հայ, որը, հանդիսա ու անվրդով, «բանդիտներ» անուանեց հայ նահատակ զինուորները և «առազակախումբ»՝ հաջքաջարի բանակը:

Մրանսական լիբերալիզմի կարկառուն դէմքերից Տիկին զը Ստալ իր կեանքի նշանաբանն էր դարձրել այն, թէ՛

«Ամէն ինչ կարելի է հասկանալ և, հետեւաբար, կարելի է և՛ ներել»:

Այս նշանաբանով երկար տարիներ ղեկավարուեց ուսւ ժողովրդի լաւագոյն զաւակներից ն. Միխայլովսկին և սակայն վերջ ի վերջոյ գտաւ, որ

«Կան դէպքեր, երբ չես ուզում հասկանալ և, հետեւաբար, չես ուզում և՛ ներել»:

Այո՛, անշուշտ կան այդպիսի դէպքեր. Ահա այդ դէպքերից մէկն է նաեւ այն, որ Չալխուշեանները անգլիական անյայտ զօրավարի թիկունքը պահ մտած, իսկ արեւականները՝ Չալխուշեանների, մէկը հայ զօրքը «բանդա» և «նորդա» է անուանում. իսկ միւսը, թոյն ու լեղի դարձած, ժահր ու ժանգ կուտակած իր հոգում, այս հայհոյանքներին աւելացնում է նաեւ «առազակախումբ» խօսքը:

Այսպիսի ստորնութիւնն ու անազնուութիւնը, այսքան անհայրենասէր ու ազգայնօ-

րէն այսքան անարժան վարժունքը, բարոյական այսպիսի անկումը իրօք որ անկարելի է հասկանալ և, հետեւաբար, անկարելի է և՛ ներել:

«Եւ Ղարսը մենք պարպեցինք, չպարպելով հրացան, կառավարութիւնը լամառ մեծամասնականներուն կը վերագրէր Հայերու չկռուիլը: Կան պարզամիտներ, որ կը կրկնեն սա առասպելը»:

Այո, կան. նրանց անունը չէգէտն է, այդ ինքը հայ ժողովուրդն է:

Սակայն իր հոգու խորքում այդպէս է մըտածում նաե՛ւ Պ. Զալխուշեանը: Եթէ նա բանականութիւնից զուրկ չէ՝ այս ալ կերպ անկարող է մտածել, իսկ նրա բանականութիւնը, մենք այդ գիտենք, աշխատում է դեռ: Զալխուշեանի մէջ մեռել է խղճի ձայնը. նա վաճառքի է հանել իր ներքին, բարոյական աշխարհը, այլանդակուել ու այլասերուել է նրա մարդկային նկարագիրը:

Այն ուղիւն, որ այնքան անազնուօրէն նա գծում է Բուքրէշից դէպի Ռոստով, այդ ուղիւն գծուած է բարոյական այսպիսի անկումների վրայով և այդ պատճառով էլ՝ նա հարկադրուած է այսքան «պարզամիտ» երեւալ:

Ինչպէ՞ս չվերլիշել այստեղ այն միամիտ պառաւին, որ փայտերը շալակած բերում էր խարոյկը նետելու, ուր գաղափարի Մեծ Մարտիրոսը պիտի հրկիզուէր:

Պ. Չալխուշեանը ճարտիւրէն ուզում է այդ պատաւին նմանուել, նա շալակն առած փայտի խուրճը՝ անարգանքի, լիբր ու ստոր զրպարտութեանց ամբողջ բառապաշարը՝ մտնենում է այն խարոյկին, որ հայութեան աղատութեան դահիճները պատրաստել են հայ ժողովուրդի, հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութեան ու հայ պանծալի բանակի համար, նետում է իր քնոր բոցալառուած կրակի մէջ և սպասում՝ որ մենք էլ հրկիզւող Նան Հուսի նման վերջինիս 508 տարի առաջ ասած խօսքերն իրեն կրկնենք.

«Օ՛, սրբազան պարզամտութիւն...» :

Յիմարութիւն է այս արդեօք, թէ՛ բացալայա դաւաճանութիւն :

Հայ Կառավարութիւնը

VII

Գէթ մի քանի խօսքով էլ պատասխանենք
այն մեղադրանքներին, որ Պ. Չալխուշեանը
ուղղում է Հայաստանի կառավարութեան դէմ:

Մենք տեսանք, որ մարդկային և պետա-
կան ամէն «առաքինութեանց» տիրացած մեր
հեղինակը «Հայաստանի կառավարութեան գը-
լուխ անցած դաշնակցականները» մեղադրում
է այն բանի մէջ, որ նրանք՝

ա. Ոչ մէկ պետական փորձ ունէին:

բ. Աչքի ընկնող ուժեր ալ չունէին, զե-
կավարները շատ միջակ ընդունակութիւններու
տէր մարդիկ էին և որ

գ. Անոնք իրական, կենդանի, հարկա-
ւոր աշխատանք չցուցադրեցին:

Տարբարատարար, Պ. Չալխուշեանը մի-
այն խօսքեր է ասում. առանց փաստեր յիշա-
տակելու, և այդ պատճառով էլ հարկադրուած
ենք ինքներս կատարել այն աշխատանքը, որ
արդարօրէն միմիայն հայ կառավարութեան

դատախազին է պատկանում :

Մեզ թուում է , որ Պ . Չալխուշեանի մեղադրանքները հաստատող միակ շիտակ , ազնիւ ու ճշմարիտ ձանապարհն այն պիտի լինէր , որ Պ . Չալխուշեանը առարկայօրէն ներկայացնէր այն Հայաստանը , որ կար 1918-ի Մայիս 28-ին , այսինքն՝ Անկախութեան հռչակման օրը , և ապա այն Հայաստանը , որից գրկուեցինք մենք 1920-ի դեկտեմբեր 2-ին :

Եւ եթէ նա ա՛յս ձեւով վարուէր , եթէ ցոյց տար՝ թէ ի՞նչ ունէինք 1918-ին և ի՞նչ ունէինք 1920-ին , երբ նա ապացուցէր , որ անկախութեան արշալոյսին մեր հայրենիքը արքայութիւն էր , իսկ վերջալոյսին՝ գրեթէ դժոխք , — այն ժամանակ իրաւունք պիտի ունենար ասելու այն ամէնը , ինչ առանց խղճի խայթ զգալու կրկնում է այսօր :

Սակայն այսպէս չի վարուում Պ . Չալխուշեանը , որովհետեւ զգում է , որովհետեւ նա համոզուած է ու գիտէ , որ այս ձեւով չի կարող գիւրութեամբ իր ուղին գէպի Երեւան գծել և անպատիժ դաշնակցականներին հայհոյել :

Ի՞նչ ստացանք սակայն մենք անկախութեան հռչակման օրը եւ ի՞նչ թողեցինք 1920-ի դեկտեմբեր 2-ին :

Նախապէս ասենք , որ այս ծանրակշիռ հարցին զօհացուցիչ պատասխան տալու համար չափազանց համեստ են մեր կարողու-

թիւնները և քիչ՝ մեր տրամադրութեան տակ
եղած նիւթերը :

Մենք միայն մի քանի յուշեր ու փաս-
տեր պէտք է յիշատակենք, հարցի լրիւ պա-
տասխանը թողնելով անաչառ պատմութեան :
Փաստ է—դաժան ու դժբախտ, — որ Մա-
յիս 28-ին Հայաստանը անկախ հռչակեց, ա-
ռանց բուն երկրի մէջ մաքառող հայութեան
գիտութեան :

Այդ ահաւոր օրերին փոքրիկ, չափազանց
փոքրիկ Հայաստանը չորս կողմից օղակուած
էր թշնամի քանակներով, որոնք հեւ ի հեւ
սպասում էին Բաղուի ձակատում մղող բախ-
տորոշ կռիւների բարեյաջող ելքին, որից յե-
տոյ նրանք պիտի արշաւէին դէպի երկրի խոր-
քերը և միանգամ բնդմիշտ վերջ տային
այն Հայաստանի գոյութեան, որի անունից խօ-
սելու ննարաւորութիւնն այսօր բոլոր կարգի ու
տեսակի Չայխուշեաններն ունեն :

Այդ օրերին թէ՛ բուն հայկական ու թէ՛
Բաղուի ձակատներում հայ ժողովրդի գո-
յամարաբ տարւում էր Ն. Յ. Դաշնակցու-
թեան ղեկավարութեամբ : Նաւթաշխարհում
Ազգային Մորհուրդն էր դրութեան տէրը՝ Լր
անձնուէր ու կարող դէմքերով, իսկ Հայաս-
տանում Հայութեան Մեծ Զուակը, մեր բո-
լորիս Արամը :

Ու նաև այդ օրերին չափազանց շատ էր
նրանց թիւը, որոնք կարող ու ձեռնհաս են,

երբ քննադատուած են, սակայն ապիգար ու աղքատ, երբ պէտք է ստեղծագործել :

Այդ դժնդակ ու ծանր օրերին նրանք օգնութեան չեկան պայքարող հայութեան. այլ հանգիստ ու անխռով մնացին իրենց տեղերը, որպէսզի յետագային առատօրէն տուրք տան մեր ազգային նկարագրի մէկ ախտաւոր յատկութեան, որպէսզի այսօր կարողանան «հայրենասիրութեան» փող փչել և անպատիժ հայտել :

Յետագայ օրերի պատմութիւնը յայտնի է ամենքին :

Գաշնակիցները շուտով յաղթական դուրս եկան եւրոպական ճակատներու, մինչ այդ եղան նաև Բաշ-Աբարանի, Սարգսրաբատի ու Ղարաքիլիսայի պատմական ճակատամարտները, տաճիկները կամաց կամաց քաշուեցին մեր երկրից և Հայաստանի կառավարութիւնը, վերջապէս, իր տարագրավայրից (Վրաստան) վերադարձաւ երկիր :

Վերադարձաւ և Հայաստանի մէջ պետութեան փոխարէն նա գտաւ . . . «աներակների մի կոյտ» և երկրի փոխարէն՝ մէկ «անձեւ բառս» :

Ժիշտ այս խօսքերով է բնորոշել Ազգային կորհրդի բեմից Հայաստանի վիճակը նրա անդրանիկ վարչապետ Յ. Բաջազնունին՝ իր անդրանիկ յայտագրի մէջ :

Այդ խօսքերի մէջ չափազանցութիւն, յամենայն դէպս, չկայ :

Այդ խօսքերը եթէ մեղմ չեն, ապա խիստ էլ չեն :

Որովհետեւ նրանք, որոնք տեսել են 1918-ի Հայաստանը, որոնք այդ օրերին ապրել են հայ ժողովուրդի հետ, որոնք նրա ծիծաղով ծիծաղել ու նրա արցունքներով լաց են եղել, նրանք գիտեն անշուշտ, որ 1918-ին մեր հայրենիքը մի համատարած գերեզմանանոց էր, ուր կենդանի մարդիկ շատ քիչ կային և ուր չափազանց շատ կային կենդանի դիակներ :

Գունատ, գրեթէ մերկ, մարմնով փքած, ծայրայեղօրէն կեղտոտ, մինչև իսկ մուրալու համար անկամ, յուսահատուելու համար յուսալու կարողութիւնից զուրկ, — հան՛ այն հայ շինականի պատկերը, որին կարելի էր հանդիպել Հայաստանի չհերկուած դժւտերում անասունի պէս արածելիս :

Հացը այն գերագոյն բարիքն էր, որի մասին Հայաստանի ժողովուրդը միայն երարագել կարող էր :

Մնացած պէտքերի մասին հոգ տանելը մտածողութեան համար շոայլութիւն էր : Սովորական հայի երջանկութեան չափանիշը — մի կտոր չոր հացն էր :

Ու սովը մանգաղը ձեռքին առատօրէն իր հունձքն էր անում Հայաստանի խոպան գիւղերում և շճած քաղաքներում :

Ու եկաւ մի օր (իսկ այդ օրը եկաւ շատ աւելի շուտ, քան ենթադրուում էր), երբ Հա-

յաստանն իր հացն ունեցաւ, երբ կենդանի գիակաները մարդկանց պէս սկսեցին շարժուել ու գործել, երբ երկոտանի կենդանիները դաշտերից վերացան, եւ երբ «անձև քառս»ը թէև դանդաղօրէն, սակայն յամառ ու հաստատուն քայլերով սկսեց ձև առնել:

Օգնութեան եկան ամերիկացիք, գնումներ կատարուեցին նաև Հայաստանն օդակող մերձակայ երկրների մէջ և արագօրէն կազմակերպուեց ալիւր-սերմնացուի փոխանակման գործը երկրի ներսում, որպէսզի սովահար ժողովուրդը իր վերջին սերմնացուն չսպառի: Մեռնող Հայաստանը շունչ քաշեց ու սկսեց ոտքի կենալ:

Եւ ահա ճիշտ այս օրերին, երբ կռիւ էր կեանքի ու մահուան մէջ, երբ «անձև քառս»-ից իւ «աւերակների կոյտից» սկսում էր «ծուխ ծխանել», երբ սպիտակ մահուան ճիրաններում գալարուող հայութիւնը կառավարութեան գերագոյն, գերմարդկային ճիգերի շնորհիւ փորձեր էր անում իր թևերը տարածել, ահա՛ ճիշտ այդ նոյն օրերին—ու նաև այսօր—ապահով անկիւնները ծուարած հայանուն մարդիկ՝ կորցրած և՛ խիղճ, և՛ ազնուութիւն, և՛ բարոյական ամէն մէկ առաքինութիւն՝ «հայրենասիրաբար» կրկնում էին:

«Հայաստանի կառավարութեան գլուխ անցած Դաշնակցականները... աչքի ընկնող ուժեր ալ չունէին»:

«Ղեկավարները... շատ միջակ ընդունակութիւնների տէր մարդիկ էին» .

«Անոնք... իրական, կենդանի, հարկաւոր աշխատանք ալ չցուցադրեցին» :

Ամիսների ընթացքում ներքնապէս կազմակերպուեց և ամրացաւ Հայաստանը, գերագոյն ճիւղերով խլուեց մանդաղը Արքայ, Սովի ձեռքից, հայ ժողովուրդը շունչ առաւ և իր բազուկը շարժեց՝ աւերակները վերաշինելու և քառսը կարգի բերելու :

Զուգընթացաբար նա սկսեց մտածել նաև իր երկրի ընդարձակման մասին :

1918-ի Օգոստոս 1-ին Հայաստանի Խորհրդի նախագահը՝ ընկ. Ա. Սահակեան՝ իր անդրանիկ ճառի մէջ, խօսելով, ի միջի այլոց, նաև կձկուած ու յօշոտուած Հայաստանի սահմանների մասին, ասում էր .

«Այո՛, մեր Հանրապետութիւնը փոքր է ու նեղ իր սահմաններով. նա զրկուել է իր ամենազնաշատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մէջ տեղաւորել ամբողջ ազգաբնակութիւնը և կարծես թէ պայմաններ չունի անկախ գոյութեան համար :

Վայց ես կարծում եմ, որ մեր երկրի սահմանները քարացած ջէն կարող մնալ միշտ :

«Ես հաւատում եմ, որ մեր սահմանները կ'ընդարձակուեն կեանքի երկարէ օրէնքների ուժով...» :

Դիւրին է այժմ այս տողերը կարդալ .

բայց այն ժամանակ դժուար, չափազանց դժուար էր այս խօսքերը արտասանել:

Դժուար էր, որովհետեւ Խորհրդի նիստը, նախագահի նստով բազուէլով՝ կարող էր գոցւել: Թրքական րնդանօրների որոտով, որոնք գտնուում էին մայրաքաղաքից ընդամէնը եօթ քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ:

Այդքան էր Հայաստանի ամբողջ երկաթուղադձերի տարածութիւնը:

Ու եկաւ մի օր (իսկ այդ օրը եկաւ շատ աւելի շուտ, քան ենթադրուում էր), երբ և՛ «կեանքի երկաթէ օրէնքների ուժով», և՛ դաշնակիցների աջակցութեամբ ու նաև հայ կառավարութեան եւ հայ զօրքի ջանքերով ընդարձակւեցին մեր երկրի սահմանները՝ հարաւից, հիւսիսից, արեւելքից եւ արեւմուտքից:

Տարագիրները բազմութիւններով թափուեցին վերադրաւուած վայրերը, կառավարութիւնը տէր դարձաւ մեր խնկելի նախնեաց պապենական հողերին և երկիրը նմանուեց պետութեան:

Ու ճիշտ այս օրերին էր, որ յաղթական դաշնակիցները՝ Փարիզ հաւաքուած՝ Խաղաղութեան Դաշնագիրը արտի ստորագրէին:

Անշուշտ, այսօր, փաստերից յետոյ, դիւրին է «խմաստութեան» ծիրանին հագնել եւ անարժէք յայտարարել այն, ինչ երէկ, մինչեւ փաստերը, գին և արժէք ունէին բովանդակ հայութեան համար:

Իսկ երէկ չգիտէին դեռ, թէ յատկապէս մեծ պատերազմից լեռոյ դաշնագրեր պիտի ստորագրուեն. որոնք չեն գործադրուելու, խաղաղութեան թղթեր պիտի կնքուեն, որոնք պատերազմների են փոխուելու և բարեկամներ պիտի լինեն, որոնք վճռական վայրկեանին վատթարագոյն թշնամիներն են դառնալու :

Երէկ հաւատ կար դէպի խօսքն ու խօսք տուողը, դէպի դաշնագրերն ու նրանց ստորագրողը :

Եւ այդ պատճառով հայ կառավարութիւնը իր ներկայացուցիչները մըջոցով հետապնդեց այն Դատը, որ դաշնակից բոլոր պետութիւններից կողմից նուիրագործւած էր մէկից աւելի խօստումներով և պատասխանատու ճառերով :

Այս աշխատանքը պսակուեց լիակատար յաղթանակով :

Դարերի մտապնդութեան հաստ ծալքերի տակից ծնունդ առաւ պատմական Հայաստանը, նա հռչակուեց միացած և անկասկէ՝ իբրև արդպիսին՝ իր պատուաւոր տեղը գրաւեց Սեյրի Դաշնագրի մէջ :

Եւ ճիշտ այս օրերին էր, որ վերասցրած ու վերածնւած Հայաստանը հարազատ կառավարութեան խնամքոտ հովանիին տակ կազդուրուում, ուռճանում և հզօրանում էր օրէցօր :

Մեր խօսքերի ամենայնպէս զիտակցու-

թիւնն ու պատասխանատուութիւնը ունենալով գալիս ենք յայտարարելու, որ 1920-ի կէսերին, յատկապէս Հ. Օհանջանեանի վարչապետութեան սկզբնական շրջանին, Հայաստանն ապրում էր իր բովանդակ պատմութեան թերեւս ամէնէն յուսալից, ամէնէն խանդավառ, ամէնէն ոգեպնդիչ շրջաններից մէկը:

Մենք չենք կասկածում, մենք համոզուած ենք, մենք հաւատում ենք խորապէս, որ ճիշտ այս ձևով անաչառ պատմաբանը պիտի արձանագրի այս շրջանը և այս ձևով էլ աւանդ թողնի հայոց պատմութեան:

Սխալ չհասկացուենք:

Մենք գիտենք անշուտ, որ նաև այդ օրերին Հայաստանը խոցեր ու վէրքեր ունէր իր մարմնի վրայ. որ նա դեռ թող էր ու անկազմակերպ. որ հիւսիսից ու հարաւից կարմիր ու սպիտակ ժանիքներ կային նրա գէմ ցցուած. որ անհրաժեշտ առնականութիւնից ու փորձից զուրկ էր դեռ հայ զինւորի գէնքը. որ հայ մարդը՝ դարաւոր ստրուկը՝ ամբողջութեամբ դեռ չէր հարազատել ու տեղաւորել իր հոգու խորքում հայ պետականութեան նուիրական գաղափարը. որ Նա, հաւատարիմ իր անարգ անցեալին, դեռ շարունակում էր, անային վատ թռչնի նման, քչքչալ իր սեփական տունը, իսկ հաւկիթ գնել օտարի բակում, քննադատել ու արհամարել սեփական

իշխանութիւնը և հեզօրէն ծուռկի գալ ու քրծ-
նել օտարի առջեւ. այս բոլորը, ճիշտ է, այս-
պէս էր, սակայն ճիշտ է և այն, որ թերեւս
չատ քիչ անգամներ յոյսի կանթեղը այնքան
զօրաւոր կերպով է լուսավառել հայ քաղա-
քական խաւար երկնակամարը, որքան այդ
օրերին էր:

1920-ի Մայիս 28 ի Անկախութեան տա-
րեզարծը լոյսի ու յոյսի, վառքի ու խանդի
անջնջելի տառերով արձանագրուած պիտի մը-
նայ աղէտներով ու ողբերով հարուստ մեր
պատմութեան էջերում:

Այդ օրերին հայ մարդը զգաց, լերջա-
պէս, որ ինքը մարդ է, հայ զինուորը արժէք
տուաւ իր սուրին, Հայաստանի ժողովուրդը
հաւատով լեցուեց դէպի իր պետութեան ա-
պագան, իսկ հարեւանը պատկառանք տածեց
դէպի իր անկախ և ազատ դրկից երկիրը:

Նա՛ այդ երկիրը՝ խորտակուեց ու ջախ-
ջախուեց Կարսի պատերի տակ, որովհետեւ
մինչեւ Կարս հայ մարդը արդէն ջախջախուած
էր ուս-թրքական բարեկամութեան, ուս-
թրքական միացեալ բանակների շարժումների
ահաւորութեան տակ:

Այո՛, հայ մարդը, հայկական դէնքը ճա-
կատագրական կռուի մէջ յաղթական չելան
Ռուսիոյ և Թուրքիոյ դէմ:

Հայաստանը անկարող եղաւ պատուել
ուս-թրքական միացեալ ճակատը, որ նախա-

պէս ստեղծուել էր Տրապիզոնի գաղտնի քա-
նակցութիւնների ընթացքին :

Այս մի մեղք էր, որի համար հայ կա-
ռավարութիւնը կարող են մեղադրել միմիայն
Չալխուշեանները՝ բոլոր կարգի ու տեսակի :

Այս մի մեղք էր, որի համար դատապար-
տութեան խօսք կարող են ասել միմիայն նը-
րանք, որոնք սեփական կաշին փրկելու մը-
տահոգութեամբ՝ կասկածելի ուղիներ պիտի
գծեն բոլոր Բուքրէշներից դէպի բոլոր Երե-
ւանները :

Այս մի մեղք էր, որի պատասխանա-
տուն յանցաւոր գտնելու համար զուրկ պիտի
լինել և՛ խղճից, և՛ ազնուութիւնից, և՛ քա-
ղաքացիական տարրական պարկեշտութիւնից :

Այս գիտէ Պ. Չալխուշեանը, այս նա չի
չի կարող չգիտնալ :

Այսպիսով, 1918-ի Մայիս 28-ից մինչև
1920-ի դեկտեմբեր 2-ը, ընդամէնը մօտ եր-
կու և կէս տարուայ ընթացքում, սովահար
ու մերկ Հայաստանը կշտացաւ ու կերպա-
րանք առաւ, դարաւոր ստրուկը մարդ դար-
ձաւ ու յաղթական զօրքի հաճութիւնը վայելեց,
կծկուած Հայաստանն ընդարձակուեց ու մե-
ծացաւ, օտարի կողմից նրա ամբողջացումն ու
անկախութիւնը ճանաչուեց, «աւերակների
կոյտ»-ը՝ երկրի նմանուեց, իսկ «անձեւ
քառս»-ը՝ պետութեան : Այս ամէնը տեսան
Չալխուշեանները, տեսան և, այնուամենայնիւ,

հանդիստ ու անխոով յայտարարեցին .

«Դաշնակցականները աչքի ընկնող ուժեր
ալ չունէին .

«Ղեկավարները շատ միջակ ընդունակու-
թիւնների տէր մարդիկ էին .

«Իրական , կենդանի , հարկաւոր աշխա-
տանք ալ չցուցադրեցին» .

Նրանք ստրուկ հայ մնացին՝ այս խօսքի
ամէնէն դարչելի , ամէնէն զաղիւր , ամէնէն ա-
նարգ իմաստով .

Հարազատի հանդէպ դաւող ու դաւադը-
րող , երբ նա պարտուած է՝ անարգող ու հայ-
հոյող , իսկ օտարի առջև քծնող ու սողացող ,
մանաւանդ , երբ այդ օտարը ուժեղ է և հը-
գօր :

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը

VII

Աղէտաւոր ու ձախող դէպքերից յետոյ
Չալխուշեաններին յատկապէս ատելի է դառ-
նում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը :

Ծիշտ նման այն անգլուխ ամբոխին , որ
իր ցատումը թափում է աղբիւրից ջուր բերող
մանուկին վրայ , համարելով նրան շրջանի
մէջ տարածուած խուլերայի պատասխանատուն ,
ծիշտ այդպէս էլ դիւրաթեք Չալխուշեաննե-
րը նոյնքան դիւրաթեք բազմութիւնների գը-
լուխ անցած՝ ամէն անգամ , այսպիսի ձախող
օրերին , փորձում են մեր երկրի վրայից ան-
ցած «խուլերայի» պատասխանատուն համարել
հայ մեծ քաղաքական կազմակերպութիւնը :

Փարիսեցու պէս կուրծք ծեծողներից ա-
մէն մէկն անշուշտ իր «ուղիներ»-ն ու շահերն
ունի , որ կարելի է գծել ու շտկել մի'միայն
Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հայհոյելով :

Ինքնարդարացումի համար քաւութեան

նոխագ է պէտք, որ միշտ էլ պատրաստ դըր-
ուած կայ հայ «քննադատութեան» զոհասե-
ղանին: Այդ—Դաշնակցութիւնն է: Նա ամէն
տեղ է, միշտ ժողովուրդի մէջ, միշտ ժողո-
վրդի հետ, և այդ պատճառով էլ՝ միշտ են-
թակայ Չալխուշեանների դիւրին գանակոծու-
թեան:

Այո՛, ինչո՛ւ շխտտովանել: Դաշնակցու-
թիւնն իր աւելի քան երեսուն տարուայ դո-
յութեան ընթացքում գործեց մէկից աւելի
սխալներ:

Անսխալական են Դաշնակցութեան քըն-
նադատները, որոնց խոշորագոյն տոկոսը եր-
բե՛ք չի սխալուել, որովհետեւ երբե՛ք չի գոր-
ծել:

Նրանց սխալները — անթիւ ու անհամար,
արտառոց, ու այլանդակ — միայն իրենց լեզուի
ծայրին են, որ գիտէ շարժուել առանց խայ-
թուելու, առանց ինքն իրեն երբեք որեւէ հա-
շիւ տալու:

Նրանք, որոնք իրական կեանքի մէջ երկա-
րածիզ ճանապարհներ են կտրում, նրանք գի-
տեն, որ նպատակադրած կէտին հասնելու հա-
մար՝ շեղումները, սայթաքումներն ու սխալ-
ները բացարձակապէս անխուսափելի են:

Երկու կէտերի միջև եղած տարածութիւ-
նը ուղիղ գծով կտրում են նրանք, որոնք
ճամբորդում են մտքի թօրչքով և ոչ թէ՛ ի-
րական ոտքերով:

Այսպէս է կեանքի դաժան օրէնքը .

Սակայն նոյնքան դաժան է և այն , որ
ժարդկանց խղճի վրայ փականք չկայ , իսկ
լեզուի տակը , ինչպէս ժողովուրդն է ասում ,
ասեղ : Եւ ահա նրանք անպատիժ անարգում ,
հայհոյում և հրկիզում են այն աստուածնե-
րին , որոնց երէկ մոլեգնօրէն պաշտում էին եւ
պաշտում նրանց , որոնց երէկ նոյնքան մո-
լեգնօրէն հրկիզել էին :

« Հայութեան համար այնքան մահաբեր տա-
նիկներու արշաւանքը — Դաշնակցութեան հա-
մար ամենայաջող էլքն էր . որովհետեւ առանց
արշաւանքի ալ երկիրը կ'երթար կորուստի
ճամբով » :

Անխոռով գրում է Չալխուշեանը , առանց
ինքն իրենից դարչելու :

Ինչո՞ւ սակայն հայութեան լաւագոյն
երագները խորտակող տաճկական արշաւան-
քը այնքա՛ն երջանիկ պիտի դարձնէր Քրիս-
տափորների , Սիմոնների և Ռոստոմների կու-
սակցութիւնը :

Պ . Չալխուշեանը պատասխանում է նաև
այս հարցին .

Որովհետեւ դաշնակցականները՝

Ա . — Կօալիսիոնի կարիքը կը ժխտէին .

Բ . — Խմբապետները (Ռուբէն , Դրօ եւ
Սեպուհ) նախարար և հրամանատար կը նշա-
նակէին .

Գ . — Ազգերու համերաշխութեան դէմ

էին և

Դ. — Կուսակցորէն երկիրը կը կառավարէին :

Այսպէս գործելով . ըստ Չալխուշեանի . նրանք մէկ օրով առաջ պիտի կործանէին եւ Դաշնակցութիւնը , և Հայաստանը , և հայ ժողովուրդը .

Իսկ եկեօր իշխանաւորները , որոնց խունկ է ծխում մտէն խօսքի մէջ մեր նորակնունք «ընկերութեան»-ը , փրկեցին մտէն ինչ , որովհետեւ — այս դժուար չէ Պ . Չալխուշեանի մեղադրանքներից եզրակացնել անմիջապէս , — «դէմ էին» Դաշնակցութեան կիրառած սկզբունքներից իւրաքանչիւրին առանձին-առանձին և բոլորին միաժամանակ :

Սակայն այսպէս դատելու համար՝ իսկապէս որ վանառուած պէտք է լինել :

Չմտանանք . որ վաճառում են ոչ միայն նրանք , որոնք , իրենց խիղճն ու սկզբունքները աճուրդի հանելով , գնորդից արծաթ են ստանում :

Վաճառում են նաև նրանք , որոնք իրենց դատողութեամբ , իրենց արամբարանութեան վերջին թելերով ձեռք են երկարում երկու զիմակ հազած հանրածանօթ դէմքերին :

Որովհետեւ եթէ սուտ է — իսկ որ սուտ է այդ զիտէ Պ . Չալխուշեանը , այդ նա չի կարող չգիտնալ , — որ Դաշնակցութիւնը դէմ չէ՛ր կօտրիսիոնի սկզբունքին , դէմ չէ՛ր ազգերի

համերաշխութեան, իր ասած ձևով կուսակցօրէն չէ՛ր կառավարում երկիրը և իր անուանած մարդիկ արհամարհելի անձնաւորութիւններ չէին :

Ապա նոյնքան նիշտ է — այս գիտէ Պ. Չալխուշեանը, այս նա չի կարող չգիտնալ, — որ Հայաստանի նորեկ իշխանաւորները պաշտօնապէս ու փաստօրէն ժխտում են կօալիսիոնի սկզբունքը, միանգամայն կուսակցօրէն են կառավարում երկիրը, որ նրա զինուորական նախարարները Աւիսներն ու Միասնիկեաններն են, որոնք ոչ միայն «պատրաստուած զօրավարներ չեն», այլ և զինուորականներ իրենց կեանքի մէջ երբեք չեն եղած ևւ որ թուլեւիկեան կարգերի տակ ազգերի «համերաշխութեան» մասին խօսք լինել երբեք չի կարող, որովհետեւ «համերաշխ» կամ «ոչ-համերաշխ» լինելուց առաջ կամք և իրաւունք պիտի ունենալ որեւէ ցանկութիւն արտայայտելու, մի բան, որից բացարձակապէս զուրկ են Ռուսիոյ կամազուրկ և իրաւազուրկ ժողովուրդները, ազգերն ու քաղաք-ցիւնները :

Եւ եթէ իր մատնանշած ենթադրական արատների համար է իսկապէս, որ Պ. Չալխուշեանը դոյլերով այսքան կեղտ ու հայնոյանք է թափում Դաշնակցութեան գլխին, ապա հետևողական և անկեղծ լինելու համար նա է՛լ աւելի ուժգնօրէն պիտի դատէր ու դատապարտէր մեծամասնականներին, որոնք

մարդկային բովանդակ պատմութեան մէջ թե-
րևս մի աննախընթաց ձևով ե՛լ հարազատել,
և՛ այլասերել, ե՛լ անպատկառօրէն ու անտա-
ւոր ձեւով գործադրել ու գործադրում են
կեանքի մէջ այս բոլոր սկզբունքները:

Սակայն Պ. Չալխուշեանը, Կարթագենի
հին «հերոս»-ը, իր նոր Կանոսսայի տէրերի
հասցէին դատապարտութեան է՛ն ոչ մէկ խօսք
ունի ասելիք:

Եւ որքա՛ն բնորոշ... ընկած հայի հա-
մար.

Նա անարգանքով է խօսում անուանի ու
կարող հին յեղափոխականի հասցէին, որով-
հետեւ նա, զինուորական շլինելով, զինուո-
րական նախարար է դարձել, *) իսկ Աւիսնե-
րին ու Տրոցկիներին, որոնք նոյնպէս զինուո-
րական նախարարներ են դարձել, առանց
Երբեեւ զինուորական լինելու, քնքշօրէն ան-
ուանում է «մեր մեծամասնականները» և ակ-
նածանքով ու երկիւղածութեամբ խօսում նը-
րանց մասին:

Նա հեղնանքով է արտասանում «խմբա-
պետներ» Դրօի և Սեպուհի անունները, որոնք

*) Եւ աւելի եւս վարկաբեկելու համար նրան,
առանց խղճահարուելու եւ ամաշելու շեղողպտիչ է
անուանում նրա եղբորը՝ Լայստանի լուսագոյն
պաշտօնեաներից մէկին, միշտ առանց որեւէ փաստ
յիշատակելու:

իրենց գիտակցական բովանդակ կեանքի ընթացքում առատօրէն քամեցին հայ ժողովրդի դաւանութեան բաժակը մինչև վերջին մրուրը և որոնց առջև, իբրև պիտոտրականներ, խունկ կը ծխէին «իր» ի՛սկ բուշեւիկները, եթէ Դրօներն ու Սեպուհները բուշեւիկ լինէին, եւ, ընդհակառակը, անտեղի ակնարկներով փաղաքշանքներ է շալլում ուս թէ հայ բուշեւիկ «խմբապետներ»-ի հասցէին, այս խօսքի ամէնէն անարգ իմաստով ։ Այսպէ՛ս է դատում, այսպէ՛ս է հայհոյում, այսքա՛ն անարգ ու զազիր լեզու է գործածում թէ՛ Դաշնակցութեան ու թէ՛ նրա լաւագոյն ղէմքերի հասցէին, որովհետև Չալխուշեանին հետաքրքրողը ո՛չ Դաշնակցութիւնն է, ո՛չ հայ ժողովուրդը և ո՛չ էլ այդ ժողովուրդի ընդգրկելիք ուղին ։

Նրան հետաքրքրողը մի այլ ուղի է, բոլորովին տարբեր մերիւնից, մի ուղի, որ զրօնուած է բարոյական այսպիսի անկումների վերայից, եւ որ գնուած է հայութեան բովանդակ ազատագրական պատմութեան և նրա լաւագոյն ղոհների վատթարագոյն անարգանքի գնով ։

Ի՞նչ չէր նրանց ուղին

VIII

Արձանագրենք փաստը: Արձանագրենք
այնպէս, ինչպէս նա կայ եւ գոյութիւն ունի
իրականութեան մէջ:

Անուանենք իրերն իրենց իսկական անու-
նով:

Կարթագենի «զինուորն» իր երթն ուղղել
է զէպի Կանոսսա, նա հրկիզած հին աստ-
ուածներին՝ ուխտի է գնում իր նոր կուռքերին,
որոնց վատարանել ու հայհոյել է իր գի-
տակցական կեանքի ամբողջ ընթացքում,
չուրջ քառասուն երկար ու ձիգ տարիներ:

Իսկ այս ճանապարհը կտրելու, Կանոսսա
մանկու իրաւունքը ձեռք բերելու համար՝ սո-
վորական «զղջումները» քիչ են Չալիսւշեան-
ների համար:

Զորաւոր է եղել նրանց ատելութիւնը,
զէթ նոյնքան զորաւոր պէտք է լինի նաև
«զղջումը»:

Իսկ Չալխուչեանների «զղջումը», նրանց «զղջման» անկեղծութիւնն ու ուժգնութիւնը, դժբախտաբար, դին ու արժէք կարող է ստանալ նոր իշխանաւորների աչքում միմիայն այն դէպքում, երբ նրանք անարդեն ու հայհոյին Իաչնակցութիւնը, հայ ազատագրական շարժումը, հայ յեղափոխութեան նահատակների շիրիմները:

Աւ որքան ուժեղ այդ հայհոյանքը, այնքան աւելի մեծ հաւատք՝ կանոսասլի բռնաւորների կողմից դէպի նոր ուխտաւորը:

Եթէ Չալխուչեանների «զղջումը» իրական, անկեղծ և շիտակ լինէր, նրանք այսքան անարդ ձեռք կրէին հայհոյի:

Նրանք լռիկ ու մեջիկ, լացով ու արցունքով կը հրկիզէին իրենց հոգու խորքում հին աստուածներին և նոյնքան լուռ ու մունջ կը գնային գործով ու վատտով, նոր նահատակութեանց և զոհողութեանց գնով նոր աստուածների տաճարը կերտելու:

Ծիշտ է նկատու՞մ Մետերլինկ, թէ ներս պետք է լինէլ սեփական մտքերի մեջ, որպէսզի կեանքում, իրական գործերիդ մեջ, կարենաս — առ.առ.առ.առ. — պարկէշտ մարդ մնալ:

Իսկ այս հերոսութիւնը Չալխուչեանները կ'ունենային իրենց հոգու մէջ, նրանք պարկէշտ մարդ կը մնային «նոր ուխտի» ճամբին, նրանք կը վատտակէին նաև մեր յարգանքը, եթէ միայն նրանց այս ուխտը լինէր ինքնա-

բուխ, անշահախնդիր, բիւրեղի պէս մաքուր և արևի պէս պայծառ ու անբիծ :

Այսպէս չէ՛ դժբախտաբար :

Չալխուշեանի նոր ուխտի արևը ծագում է իր մէկ գրպանում և մարում՝ իր միւս գրպանի մէջ :

Նրան հետաքրքրող իր անձնական շահն է, իր մահկանացուն, որ նա ուզում է պահել թող թէ իր կեանքի մէկ դժուարին ու դաժան վայրկեանին վատի համբաւը վաստակելով :

Նա ուզում է այս աշխարհի բարիքները վայելել, իսկ երկնայինը, գաղափարինը, ինչպէս Հայնէն է ասում, բաժին թողնել ծանօրին և հրեշտակներին :

Եւ ահա այս պատճառով է, որ երէկուայ կարթագենի զինուորն այսքան աշխատակօրէն այսօրուայ կանոսասայի ուխտաւորն է դառնում :

Նա ուզում է վերադառնալ դէպի հին եւ ծանօթ վայրերը, ուզում է դառնալ դէպի Ռուսաստան, ուր նա և՛ շէնք ունէր և՛ շնորհք, ուր և՛ զիրք ունէր և՛ կեանքի բարիքները վայելելու աղբիւրներ :

Իսկ վերադառնալու, անցաթուղթ ձեռք ձգելու համար Պ. Չալխուշեանին (մանաւա՛նդ Չալխուշեանին) բարեյուսութեան վկայական է պէտք, որ նա փորձում է ձեռք բերել «իր նոր ուղին» գծող Բուքրէշեան գրքոյկով :

Գրեթէ այսպէս է եղել միշտ հայ դժբախտ

իրականութեան մէջ .

Անտարբեր բազմութիւններէ կողքին , որոնց համար հայ հաւաքականութեան ճակատագիրը իրենց հետ ե՛ւ ոչ մէկ առնչութիւն ունեցող հարց է եղել . մեր ժողովուրդն իր դարաւոր պայքարի ճամբին առաւելագէս երկու կարգի դէմքեր է սնուցել .

Մէկ ամբողջ խումբ , բարեբախտաբար , քշաթիւ , իր մէջ մարմնացրել է մեր ժողովրդի ու մեր սարկական անցեալի ամէնէն յոռի ու անարգ գծերը .

Հոգեկան նստակեացութիւնից զուրկ , անհաղորդ պատմութեան աստուածային դպրոցին , խորթ հարազատ ժողովրդի խոր ու իմաստալից գաղտնիքներով հարուստ անցեալին , կեանքի մէջ վրան նետած հասարակականօրէն շափազանց փխրուն բարոյական հիմերի վրայ՝ նրանք ամենքը , գործից մինչև խօսք , ամէնէն անարգ ստորնութիւնից մինչև ամէնէն «տանելին» . — դաւեցին ու դաւադրեցին հարազատ ժողովրդի դէմ , միշտ օրուան իշխանաւորի (անպայման օտարի) դաւանանքը որդեգրելով և միշտ սողալով ու քծնելով եկուորի առջև .

Նրանք աճեցին թուով , հասակ առին հասարակականօրէն , սակայն բարոյապէս երբեք չհասուճացին .

Նրանք հայ ժողովրդի իմաստուն անցեալից ոչինչ չժառանգեցին և լաւ ոչինչ թողին

ժառանգութիւնն այդ նոյն ժողովրդին :

Նրանք նեխեցին ու ալլասերեցին մեր իրականութիւնը՝ դաւողաբար հարուածելով շարունակ հայ ժողովրդի առնական կորույրը, եղծելով նրա ազգային նկարագիրը, քայքայելով շարունակ նրա բարոյական աշխարհի հիմերը :

Նրանց համար մեր ստրկական պատմութեան կործանման արժանի կարթագէնը յարատեօրէն երբ'եք գոյութիւն չունեցաւ . նրանք նուիրումի ու գաղափարի ուխտը չունեցան, նրանց համար օրկանապէս անտանելի եղան հայ կատոնները, որոնց դէմ այսօր, պարտութեան օրերին, հալածանք սկսեցին, վաղը, յաղթութեան ժամին, ծունկի գալու պայմանով :

Ահա այս դէմքերից է նաև Չալխուշեանը, ջայխուշեանականութեան կարկառուն ներկայացուցիչներից մէկը :

Մինչև իսկ «Արեւ»-ը, անարժանաբար օգտագործելով նրան, գարչեց նրանից :

Այս արդէն մի աւելորդ ապացոյց է, որ Չալխուշեանը ընկել, իրօք որ շտիպագանց շատ է ընկել :

Մենք այս տողերը գրում ենք սրտի ամենայն դառնութեամբ ու կսկիծով :

Անժխտելի է բարոյական այն սարսափելի սայթաքումը, որ ունեցել է Պ. Չալխուշեանը :

Այս զգում ենք ոչ միայն մենք, այս ըզ-

գում կն նաեւ նրա այսօրուայ գաղափարակից-
ները. այս պիտի զգան և՛ նրանք, որոնցից
բարեյուսութեան վկայական ստանալու նկատու-
մով Պ. Չալխուշեանը գգեւ է իր ամբաստա-
նագիրը :

Պիտի զգան և ըստ արժանւոյն նրան պի-
տի գնահատեն, երբ Չալխուշեանն իր անցա-
թուղթը սաանայ և վաղը հայրենիք վերա-
դառնայ :

Մէկ հանրայայտ իրողութիւն մի ան-
գամ եւս յիշատակենք :

Չմոռանանք, որ մինչև իսկ բողջեւիկները
գիտեն հասկաւալ Չալխուշեաններին և գի-
տեն ըստ արժանւոյն վարձատրել նրանց :

Նրանք գիտեն, որ Չալխուշեանների գրչի
ձայրին՝ իւրարանցիւր վայրկեանին համապո-
տասխանող խօսք կայ գրուած, այսօր՝ ի նը-
պաստ գաշնակցականների, վաղը՝ ընդդէմ նը-
բանց, այսօր՝ «մեր» բողջեւիկները փառաբա-
նող, իսկ վաղը՝ պարտութեան ժամին՝ «նը-
բանց» բողջեւիկները վատաբանող ու հայնո-
յող :

Ու ականաջից մեր յիշողութեան մէջ է
գալիս ժիւլ վերնի վէպի այն հերոսը, որ գի-
չերուայ մութին նաւից փոթորեալոյց ծովն
ընկնելով, յուսահատ կուում է կստաղի տ-
լիքների դէմ և այն յստակ գիտակցութեամբ,
որ իր մահը նակատագրուած է, ասում ինքն
էրեն :

«Արդեօք կարելի՞ է աշխարհի մէջ մէկ յիմար երեւակայել, որ այսպիսի պայմանների մէջ իմ կաշուի համար մէկ դուար վճարէր» :

Ի հարկէ, ո՛չ : Այդպիսի յիմարներ մեր մտորակի վրայ իսկապէս որ չկան :

Բնորոյապէս մեռած Չալխուշեանը հանրութեան համար անարժէք է ալլևս . իրրև քաղաքացի՝ նա «մէկ դուար» իսկ չարժէ . նրան կ'օգտագործեն, սակայն յարգել նրան չեն յանդգնի երբե՛ք և ո՛չ ոք :

Չալխուշեանների «ուղին» հալ ժողովրդի ուղին չէր ու չի կարող լինել երբեք :

Մեր ուղին

IX

Լողանները մեր Դատը չստեղծեցին եւ
Լողաններն էլ մեր Դատը երբեք չեն կարող
սպանել :

Մի հզօր ու հմայիչ ուժ , մէկ յաղթ ու
վճռական կամք , մէկ դեղեցիկ , յուզիչ ու
ստեղծագործ հանճար մեր պատմութեան հե-
ռաւոր անցեալում երկնեց Հայ Դատը . շունչ
ու թափ տուաւ նրան և , ինչպէս բանաստեղծն
է ասում , նուիրագործելով այդ դատը «ողբի
ու որբի» , «յոյսի ու լոյսի» ցօղերով բերեց
եւ կանգնեցրեց նրան մեր «նոր ու հզօր» հայ-
րենիքի սեմին :

Այդ ուժը , այդ կամքը , այդ շինիչ ու
ստեղծագործ հանճարը—ի՛նքը հայ ժողովուր-
դըն էր , որ , հէքեաթային թռչնի նման , զըժ-
բախտ դէպքերի բերումով , շարունակ մոխիր
էր դառնում և մոխիրների տակից , լաւ ու
յուսատու օրերին , նորէն կեանք առնում :

Խաւար Ասիայի իսլամական սվկիթանսուսում
աւելին — անկարելի էր անել :

Շատերը դժբախտ օրերին դարձան յոռի
ու մոլար, լոյսի շողը՝ արեւ կարծեցին, նետ-
ուեցին շարունակ բեւեռից — բեւեռ, առանց
երբեք կառչելու իրատեսութեան՝ մեր ժողո-
վուրդի անմար հանձարի հզօր և յուսատու
սիւններին :

Նւ նրանք, որոնք այսպէս վարուեցին,
որոնք իրենց յոյսերի իրականացումը օտարից
ակնկալեցին՝ նրանք շարունակ մնացին կանգ-
նած դէպի բարոյական անդունդը տանող հա-
ծարակական թեք մակարդակի վրայ, որովհե-
տե մինչև այսօր այդ օտարները — ու նրանք
ամենքն անխտիր — շարունակ դաւեցին ու դա-
ւադրեցին մեր դէմ, առանց երբեք որևէ կան-
թեղ վառելու հալ երկնակամարի վրայ :

Ձինջ, մաքուր ու հարազատ չեղաւ նը-
րանց խանդի աղբիւրը, և այդ պատճառով է՛լ
աւելի այլանդակ, է՛լ աւելի զաղիր ու գար-
չելի դարձաւ նրանց լքումը :

Հաւատի ամուր յենակներից զուրկ, նը-
րանք զուրկ մնացին նաև կեանքի բարոյական
հիմքերից :

Չմտանանք, որ գաղափարների յաղթա-
նակը դիւրութեամբ չի լինում, մանաւանդ
մեր օրերին ու մանաւանդ մեզ նման դժբախտ
ժողովրդների կեանքում :

Պատմութեան օրէնքն է. գաղափարները

յաղթանակելուց առաջ, նախ պէ՛տք է որ խա-
շուեն :

Այս օրէնք է, նորից ենք կրկնում, մա-
նաւանդ մեզ համար :

Անյաղթ կամք, անվհատ հաւատ և անձ-
նագոհութեան լիակատար պատրաստակամու-
թիւն—անա այն անհրաժեշտ նախապայման-
ները, որ վերջ ի վերջոյ հետապնդած զազա-
փարի յաղթանակը իրական են դարձնում :

Անշուշտ, այսպէս վարուեցին մեր այն
նախնիքները, որոնք կարողացան հայ գիրն
ու գրականութիւնը, մեր ազգային նկարագի-
րն ու հանճարը փրկել և հասցնել մինչև մեր
օրերը :

Այս էր պատճառը, որ նրանք կարողա-
ցան ստեղծել Հայ Դատը, դարձնել այն լու-
սաւոր մարդկութեան խղճի հարց և համաշ-
խարհային ամբողջ վեհաժողովներ ու համա-
գումարներ—թող թէ առ այժմ ապարդիւն—
դբաղեցնել նրանով :

Եւ այս ձևով է միայն, որ այդ Դատը
պիտի կարողանայ ապրել և վաղն իր արգար
լուծումը ստանալ, երբ, յարափոփոխ դէպքերի
հետեանքով, այլ վիճակ ու կացութիւն կը
ստեղծուի թէ՛ մեր երկրի մէջ և թէ՛ մեր
երկրից դուրս :

Սակայն այսպէս կարող եւ մտածել միայն
նրանք, որոնց հաւատը խարսխուած է մեր
ժողովրդի հոգու և սրտի վրայ, որոնք լսել

ու ըմբռնել են մեր պատմութեան սրբազան ձայնը . որոնք ներշնչուին ունին մեր ժողովրդի մեծ ու վսեմ առաքելութեան :

Յիմար պիտի լինել կարծելու համար՝ թէ հարիւր հազարաւորները միանգամայն իզուր ընկան Ասիոյ անապատներում :

Քաղաքականապէս մանուկ ու յեղյեղուկ մտքի տէր պիտի լինել հաւատալու համար՝ թէ Լոզանները կարող են, ի վիճակի են մեր մեծ Երազի յուզարկաւորութեան խօսքն ասելու :

Անշուշտ, ո՛չ, Վաղը նորէն յարութիւն պիտի առնի Հայ Դատը, Լոզանները նորէն պիտի ժողովուեն ու պիտի ժողովուեն այնքան ժամանակ, որքան պէտք է վերջ ի վերջոյ լուծելու և կեանք տալու համար մեր ժողովրդի մեծ ու նուիրական իրօքին :

Զմոռանանք, որ միմիայն Եւրոպայի մէջ, մինչև պատերազմը, կային 56 ինքնիշխան երկիրներ, իսկ այսօր, պատերազմից յետոյ, նրանց թիւը այդ նոյն Եւրոպայում հասնում է ամբողջ Եօրասիասուն և վեցի :

Մեծ ու խորը գաղտնիք կայ այս իմաստայից երեւոյթի մէջ, որը պէտք է հասկանալ :

Կայ, այո՛, պատմութեան աստուածային դպրոցը, որը ըմբռնել, դժբախտաբար, ամենքին չէ տրուած :

Ազգերն ու ժողովուրդները—ստորագաս

ու արրապետուող — ահռելի զոհողութեանց զընով, հակառակ ամէն խոչընդոտի, յաճախ հաշուի չառնելով և ոչ մէկ Լողան, պայքարում ու կեանք են առնում՝ մոխիրների և աւերակների վրայ կառուցանելով իրենց ազգային կեանքի ազատ և անկախ շէնքը:

Ահա այս պայքարն է մղում նաև հայ ժողովուրդը:

Սակայն այս պայքարը յաղթական լինելու համար մարդիկ են պէտք, որոնք զազափարի հանդէպ անմար հաւատ ունին, պայքարի մէջ՝ աննկուն կորով և դժուարութեանց ժամին՝ նուիրումի և անձնազոհութեան լիակատար պատրաստակամութիւն:

Մենք ասացինք, որ մեր պատմութեան ճանապարհին, անտարբեր բաղձութեանց կողքին, միշտ էլ եղել են երկու կարգի հայ մարդիկ:

Ահա այս երկրորդ կարգի մարդկանց թըւին են պատկանում նաև նրանք, որոնց ուղին այնքան տարբեր է Չայսուշեանների ուղիից:

Այս ուղին՝ իրեն՝ հայ ժողովրդի ուղին է:

Այս այն ուղին է, որով անդաւաճանօրէն դարեր շարունակ ընթացել և ընթանում է հայ ժողովուրդը, և որին այնքան հաւատարմօրէն ծառայել ու ծառայում է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Այս, իրօք, պայքարի ու զաւանանքի մի-

անդամայն տարրեր ճանապարհ է և այդ պատճառով էլ տարրեր են նաև այդ ճանապարհի ուխտեալները :

Մուշիոս Սցեվոլլան, ձեռքը բռնելով կըրակի վրայ, յայտնում է իր հայրենիքին տիրացած թշնամուն, որ իր նմանները, որոնք երդուել են կոուել թունաւորի դէմ՝ հարիւրաւորներ են, և թշնամին սարսափահար թողնում ու վերադառնում է այնտեղ, որտեղից եկել է :

Թերեւս յիշատակուած դէպքը առասպել է, սակայն նման դէպքերը անթիւ ու անհամար են մեր կեանքում :

Բանաստեղծի երևակայութեան մէջ մանուան դատապարտուած հուն դարական կոմսը կախազան է հանուում :

Եւ որպէսզի կոմսը փոքրոգութիւն ջոյց չտայ, մայրը, գիտակցաբար ստելով, պայմանական սպիտակ սաւանի մէջ պատշգամբ է դուրս գալիս որդուն յայտնելու՝ որ իր կեանքը խնայուած է, և կոմսը անվախ ու համարձակ կառափնատ է բարձրանում :

Իբրեւ որոշակի դէպք թերեւս առասպել է այս, սակայն նման դէպքեր կան ու եղել են ամէն տեղ, ամէն ժամանակներում և մէկից աւելի անգամներ :

Եւ, վերջապէս, մենք գիտենք մէկ այլ չափազանց յուզիչ օրինակ :

Սրանից 1923 տարի առաջ աշխարհ է գա-

լիս նոր գաղափարի Մեծ Առաքեալը :

Պանդալափորէն նա սկսում է տարածել իր դաւանանքը , համախմբում է իր շուրջը սառւարաթիւ բազմութիւն՝ եր ու նաև տասնեկու «ուխտեալ» աշակերաններ :

Մակայն իր կեանքի մէկ դժուարին ժամին դաւանում էն նրան ամենքը , ու նաև իր բոլոր աշակերանները :

Հաւատարիմ է մնում իր ուխտին միայն մէկը , ինքը՝ հաւատացեալ Քրիստոսը :

Չալխուշեանականութեան ուղին բռնած տասներկու աշակերանները մեռնում են անհետ , իսկ նա , Մեծ Աւխտաւորը , կարողանում է իր գաղափարի լոյսով յուսարեկ ողջ տիեզերքը , նրա մէկ ծայրից մինչև մյուսը :

Ահա հաւատքի այն հզոր ուժը , որով վարակուած է նաև ազատագրութեան ձգտող հայ ժողովուրդը :

Այս հաւատքը ուղին է նաև Հ . Յ . Գալուսկցութեան :

Է՛ր ու պիտի մնայ :

Փանիրե , Յուլիս 1923

Բ Ա Վ . Ա . Ն . Գ . Ա . Կ Ա Ի Թ . Ի Խ Ն .

	Էջ
Նախաբանի փոխառէն	IV—V
I Պ. Չալխուճեանի գրեոյկի նպատակը	1—4
II Պ. Չալխուճեանի մեղադրանքները Հ. Յ. Գաւնակցութեան դէմ	5—15
III Գիտակցաբար խեղաքիւրուած խորագիր	16—21
IV Ռճկ է մեր ժենադատը	22—29
V Ի՞նչ է Չալխուճեանականութիւնը	30—36
VI Հայ բանակը	37—47
VII Հայ կառավարութիւնը	48—60
VII Հ. Յ. Գաւնակցութիւնը	61—67
VIII Ի՞նչ չէր նրանց ուղիք	68—74
IX Մեր ուղիք	75—81

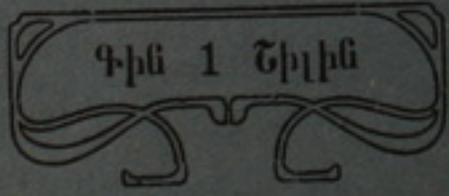
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «Յ ՈՒ Ո Ա Ր Ե Ր»

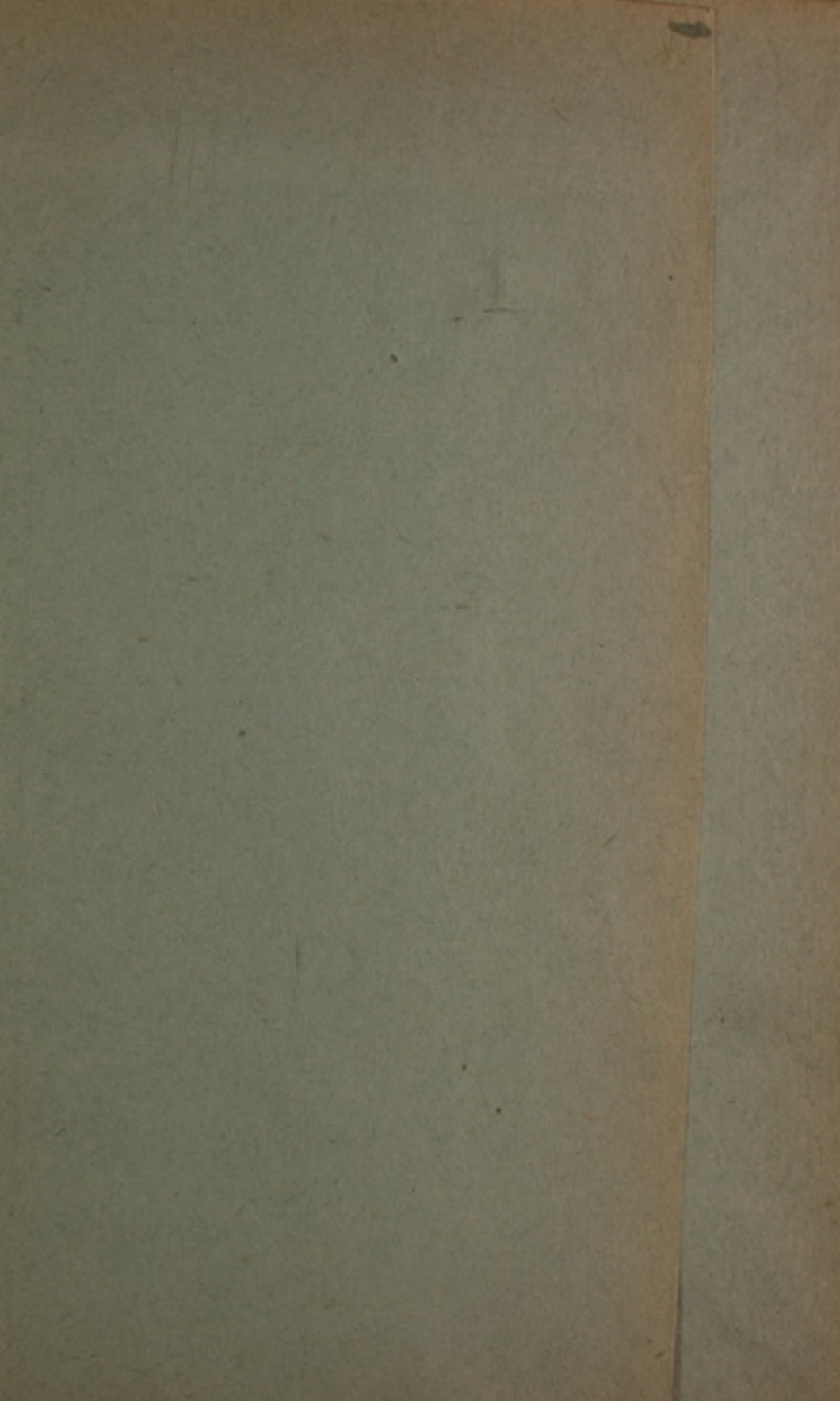
Լոյս տեսած են .

- 1.— ԼՈՍՄ ՋՐԱՂԱՅԸ Հ. Զուտեյման 2 Շիլին
(քրգմ. Գ. Մխիթարեանի)
- 2.— ԻՆՉ ՉԷՐ ԵՒ ԻՆՉ ՉՊԻՏԻ ԼԻՆԻ
ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ Վ. Նաւատարդեան 1 "

Մամլոյ տակ են .

- 1.— ՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ԽՈՒՐՔԵՐԸ Թուրքին
- 2.— ԵՐԿՈՒ ԱՄԻՍ ԲՕԼՇԵՎԻԿԵԱՆ ԲԱՆՏՈՒՄ
Բախշի Իշխանեան
- 3.— ՍԻԱՄԱՆԹՕ (Վիպերգ) Սօս Վանի

A 11
81165